

Небратні
Макс Кідрук

Щоб зрозуміти події, які нині розбурхують нашу країну, треба перш за все усвідомити їхні причини. Макс Кідрук провів власне публіцистичне дослідження щодо відносин двох держав – України і Росії, аналізуючи, чи насправді були такими безхмарними стосунки «братерських» країн, розвінчуючи сталі міфи та даючи прогнози щодо конфлікту між країнами.

Макс Кідрук

Небратні

Точка зору видавництва може не збігатися з точкою зору автора

Передмова

Небратні, недружні... вороги?

Росіянам дуже хочеться бути одним народом зі своїми сусідами. Але бажання це настільки маніакальне, що мимоволі справляє враження синдрому недуги. Ментальної хвороби, яка розмиває межі реальності, а правду розфокусовує настільки, що та стає брехнею. Українці, білоруси, росіяни – один народ, як полюбляє заявляти лисуватий і коротенький, мов патик для підв'язування помідорів, псевдостратег із Кремля. Тільки чомусь у цього єдиного народу все може бути лише російським: і мова, і культура, і погляд на історію, і православ'я, і пантеон героїв.

Таким чином, формула «один народ» не робить нас взаємно багатшими, урізноманітнюючи культуру й додаючи національних особливостей, а навпаки – стриже всіх під росіян. Століттями в ім'я єдності трьох східнослов'янських народів убивали інтелігенцію, забороняли мову, нищили самостійність і русифікували. Це почасти давало результати, поки цій ідеї опиралися лише десятки, сотні чи тисячі українців, але збій стався, коли вся багатомільйонна Україна чітко сказала: ми не хочемо більше бути «руським міром».

Макс Кідрук точно зауважив рису, що відрізняє російський погляд на світ від українського. Це – нетерпимість. Українець нормально ставиться до того, що хтось говорить російською, що існує російська держава, що в неї є

свої інтереси, влада, звичаї й національні герої. Натомість росіянин відмовляє нам у праві на існування: української мови немає й ніколи не було, держава наша теж «недодержава», нам заборонено самостійно визначати напрямок свого цивілізаційного розвитку, столиці в нас також немає, оскільки «Київ – рускій горад», а Мазепа вкупі з усім українським народом – зрадники, бо виборювали собі свободу.

Для росіян ми – веселі хохли, фольклорні персонажі, яких треба бити по руках і ногах за кожен не санкціонований кремлівським дресирувальником крок. То про яку дружбу й єдність може йтися? Навіть забуваючи про всі економічні показники, про тотальну непривабливість Росії як держави, з такими сусідами просто неприємно перебувати на одному гектарі. Тим паче будувати спільне майбутнє, де виторгувані за газ мільярди йдуть не на підтримку свого народу, а на війни в Сирії, Афганістані чи якомусь черговому Донбасі. От і розійшлися.

Майже двісті років тому французький маркіз де Кюстин вирішив побачити Росію. Дорогою зупинився в Любеку, де власник готелю всіляко відраджував туриста від дальшої поїздки. Мовляв, це темна країна, де щастя й оптимізм неможливі в принципі. Проте послуговуватися яскравими образами – це одне, а пунктуально й послідовно наводити аргументи – геть інше.

«Небратні» Макса Кідрука – це скрупульозна енциклопедія вікового протистояння між Україною й Росією, щедро присмачена авторськими спогадами та прикладами з особистого життя. Цю книжку вже перекладено польською. Думаю, не забаряться перекласти й іншими мовами, адже систематизована й правдива інформація багатьом відкриє очі на сутність конфлікту, що розпочався не на Майдані 2013 року, а щонайменше за кілька століть до цього. Зрештою, коли в Києві вже іли виделками, на місці Москви тванилися болота й кумкали жаби. Тож якщо хтось когось і може вважати братами, то тільки нашими меншими.

Андрій Любка

Вступ

Перед тим як почати, я довго міркував, якою має бути книга. У сенсі – писати мені від третьої чи від першої особи.

Більшість історичних праць написано від третьої особи підкреслено сухим, стримано офіційним стилем, мета чого – продемонструвати максимальну об'єктивність, нейтральність і незаангажованість автора. Втім, книга, яку ви тримаєте в руках, далека від історичної об'єктивності. І річ навіть не в тім, що я не є професійним істориком. Річ у тім, що від часу подій, про які я пишу, сплинуло зовсім мало часу – недостатньо для того, щоб повною мірою осягнути глибинну сутність політичних процесів, що призвели до лобового зіткнення України та Росії; абсолютно недостатньо, щоб виявити справжні, часто приховані мотиви персоналій, які визначали та визначають долю моєї країни у ХХІ столітті: президентів Ющенка, Януковича, Порошенка, правителя Російської Федерації Путіна, олігархів Медведчука, Ахметова,

Коломойського й інших. Ця книга – публіцистична, а публіцисти, як відомо, не гребують фільтруванням усього, про що пишуть, крізь призму власного «я».

Обдумуючи те, про що писатиму, я несподівано збагнув, що чимала кількість епізодів, які запланував увести в книгу, так чи так стосується мене самого. Я зображуватиму події, які бачив на власні очі, розповідатиму історії з життя моїх друзів, знайомих і родичів, деякі з яких раптом опинилися «по той бік фронту» – в анексованому Криму чи у відтепер ворожій Росії. Живі люди, невигадані ситуації, реальні діалоги – це те, без чого моя книга вийшла б менш яскравою, і те, що описати та переповісти від третьої особи напрощуд важко. Я взагалі сумніваюсь, чи можна написати книгу від «безтілесної» третьої особи в тому разі, коли розповідаєш про події, за якими не просто мовчки спостерігав, а в яких брав активну участь.

Водночас, навіть узявшись писати від першої особи, я намагався зробити цю книгу виваженою та за можливості неупередженою. Усюди, де це можливо, спірні питання підтверджуватиму доказами, які читач зможе легко перевірити, наводитиму цитати осіб, максимально близьких до описуваних подій. Там, де доказів немає, або там, де їх затерло навалом російської пропаганди, я вдаватимусь до логіки. Це лише на перший погляд здається недовірливим. Нещодавно прочитав книгу «Псевдонаука» доктора Джонатана Сміта, професора психології в Університеті Рузвельта в Чикаго, у якій увесь розділ присвячено так званому «інструментарію тверезомислячого критика» – набору логічних правил і засобів, що дають змогу відрізнити правду від брехні, істину від вигадки на ґрунті лише умовиводів. Доктор Сміт аргументовано доводить, що деякі, бодай і ретельно продумані, твердження є хибними за визначенням, оскільки вибудовані на прихованій логічній суперечності. Наприклад, більшість офіційних повідомлень російського Міністерства закордонних справ про порушення прав людини в Україні, опублікована протягом 2013-2014 років, тобто в час найбільш активного протистояння на Майдані, якраз такі – неправдиві, бо алогічні, бо, попри видимість змістовного наповнення, логічно суперечать самі собі.

Урешті-решт – підкреслю ще раз – я не претендую на взірцеву об'єктивність і встановлення істини в останній інстанції. Я викладаю власний погляд на події, що стрясають мою країну протягом останніх місяців, а також на причини цих подій. Я лише сподіваюся викликати у вас інтерес до України, по-справжньому зацікавити, тим самим підштовхнувши до подальшого самостійного пошуку інформації та критичного осмислення описаних мною подій. При цьому геть не обов'язково, щоб ваша остаточна думка збігалася із моєю.

Ніби все.

Бажаю всім приємного читання!

М. К.

26 травня 2014

Рівне, Україна

Розділ 1

300 років «дружби» і «братерства»

1

Важко знайти справу, яка вдавалася б росіянам краще, ніж вигадкування та підтримування всіляких міфів. Іншими словами – пропаганда.

Міф про спорідненість, нерозривну дружбу та кровне братерство українського та російського народів Росія підтримує ось уже понад три століття. Плекає, не шкодуючи сил, настільки пристрасно й уміло, що на сьогодні переважна більшість росіян ідентифікує українців як частину «великої» російської нації. Українська мова для росіян – лише діалект російської, Українська держава – штучне, сурогатне утворення, а самі українці – молодші брати, яких (росіяни люблять це повторювати) без старших братів просто не існувало б і які повинні в усьому та повсякчас на старших братів покладатися.

Відразу заперечити важко. Українців і росіян поєднують триста п'ятдесят років спільної історії, протягом яких Україна або перебувала під протекторатом Росії, або входила до складу Російської імперії, або підлягала абсолютному розчиненню у штучно сформованих російських губерніях. Триста з лишком років, упродовж яких українці гинули в розпочатих Росією війнах. Триста років, протягом яких спроектовані українськими інженерами апарати, машини та механізми, написані українськими письменниками книги, зроблені українськими вченими відкриття видавали за досягнення великої та неподільної російської нації. Достатньо згадати хоча б Корольова.[1 – Сергій Павлович Корольов (1907–1966) – радянський учений, конструктор, основоположник практичної космонавтики. Одна із найвизначніших фігур XX століття у сфері космічного ракетобудування. Українець за походженням (народився у місті Житомирі). 1938-го був репресованим за звинуваченням у шкідництві, підданий тортурам, дивом уникнув розстрілу та до 1944-го перебував у концтаборі.] Навіть зараз, у другій декаді XXI століття, коли Росія пішла на Україну війною – спочатку гібридною, озброївши малоосвічений, але старанно прозомбований набір на сході країни новітньою зброєю, а згодом, коли цей набір і кинуті йому на поміч кавказці почали програвати, втрачати місто за містом, пославши до України регулярні війська, – російська пропаганда всіляко намагається міф про дружбу підтримувати. Мовляв, то погані українці – фашисти, бандерівці та русофоби – розпочали громадянську війну проти хороших українців, а хороші українці завжди були за Росію. Хороші українці – братній нам народ, і цих хороших українців треба рятувати.

Пригадую, як під час попереднього візиту до Польщі у вересні 2014-го із презентацією польського перекладу технотрилера «Бот» я давав інтерв'ю Томашу Квасневському з радіостанції RDC, Polskie Radio. Ми сиділи в сучасній просторій студії RDC на одному з нижніх поверхів будівлі Польського радіо, а розмова не клеїлась. Томаш Квасневський – високий, через що злегка незграбний, пристаркуватий ведучий із підпухлим обличчям і густою, із просивинами бородою – засипав мене незрозумілими абстрактно-філософськими запитаннями. Точніше – запитання були зрозумілими; у студії ліворуч від мене сиділа Юлія Целер, перекладачка, та сумлінно переповідала українською все, що казав пан Квасневський, але відповісти на запитання того двома-трьома склепаними на ходу реченнями видавалось напрочуд важко. Що для вас Україна? Що означає бути українцем? Що означало бути українцем до війни? А після початку бойових дій? Що змінилося?... Запитання «Що означає бути українцем?» Томаш Квасневський повторив разів зо три. Я відповідав – щоразу іншими словами, – і щоразу пан Квасневський залишався невдоволеним. Я не розумів, що він хоче почути від мене, і це починало напружувати.

На кілька секунд у студії запанувала ніякова мовчанка. А тоді ведучий видав:

– Вам не соромно бути українцем?

Я сторопів.

Після нетривалої паузи я витиснув крізь зуби, а Юля, дещо пом'якшивши мої слова, переклала відповідь ведучому, щоправда, він її не слухав. Пан Квасневський узявся розповідати про те, що після розвалу Радянського Союзу, коли Польща здобула незалежність, але залишалась економічно слабкою, чимало поляків соромились свого походження. Вони, за словами ведучого, соромилися зізнаватись, що вони – поляки. Саме тому він поставив мені останнє запитання.

Юля переклала. Я мовчав, заспокоюючись. Я поволі усвідомлював, що проблема полягає не в моїй неспроможності видати відповідь, яка задовольнила б ведучого. Проблема крилася в самому Квасневському.

Тим часом Томаш Квасневський розповідав далі. Розповідав про свого знайомого з Донецької області, котрий під час недавньої телефонної розмови заявив, що йому соромно, що він українець. Мовляв, саме тому він і поставив це запитання...

Тоді я не знайшовся з відповіддю. Я не промовчав, але моя фраза стала радше ляпасом у відповідь (відчутно пом'якшеним завдяки зусиллям дипломатичної Юлії Целер), аніж вагомим аргументом заперечення. Переконлива та, як це завше буває, проста відповідь спала на гадку вже після ефіру.

Мохамед Атта, один із чотирьох терористів, котрі 11 вересня 2001 року захопили «Боїнг 757» компанії «American Airlines», рейс 11, після чого на крейсерській швидкості ввігнали його в північну башту-хмарочос Всесвітнього Торгового Центру на Манхеттені, певний час проживав у Америці та вільно розмовляв англійською мовою. Протягом усього часу підготовки до терактів він успішно вдавав із себе американця, не соромлячись

користуватись перевагами американського способу життя. Та чи був він американцем? Що б відповів Мохамед, якби – уявімо це на секунду – за кілька тижнів до захоплення літаків який-небудь Томаш Квасневський перестрів його посеред вулиці та запитав, що для вас, містере Атта, означає бути американцем? Чи ви пишаетесь цим? Чи, може, вам соромно?...

Тож перед тим, як ставити запитання «Що для вас Україна?» і «Чи не соромно вам бути українцем?», переконайтеся, що запитуєте саме українця.

Немає «хороших» і «поганих» українців. Немає українців, які підтримують Росію, як немає українців, що їй протистоять. Є просто українці та... росіяни. Навіть якщо в цих росіян український паспорт.

Іншими словами: конфлікт на сході України – міжнародний.

У цьому розділі я хочу озирнутись на кілька століть назад і простежити розвиток взаємин української та російської націй. Я покажу, що оспіване радянськими та російськими істориками возз'єднання двох народів (ідеться про укладені 1654 року угоди між Військом Запорозьким і Російською державою) – не що інше, як приєднання України до Росії з подальшим одностороннім урізанням гетьманських повноважень аж до повного знищення гетьманщини та втрати Україною суверенітету. Я доведу, що вікова дружба між Україною та Росією – лише міф; що насправді тісні стосунки – це не завжди засноване на взаємоповазі партнерство чи рівноправний союз; продемонструю, що відносини між двома народами значно складніші та... кривавіші. Я також спробую пояснити, чому після трьохста п'ятдесяти років більш ніж близького співіснування українці так і не стали росіянами.

І найвагоміше – чому ми готові помирати за те, щоб ними не стати.

2

Зародження міфу припадає на 1652 рік. Після шести років кривавих боїв козацтва із Річчю Посполитою, коли почергово брала гору то одна, то інша сторона, Богдан Хмельницький, гетьман Української Козацької Держави, починає союзницькі переговори з Московським царством. У довгостроковій перспективі ці перемовини – велетенська стратегічна помилка, яка призведе до зникнення України з політичної карти світу на три з половиною століття (спорадичні утворення на кшталт УНР, [2 – Українська Народна Республіка (УНР) – українська держава, що існувала в 1917–1920 роках і об'єднувала землі сходу, півдня та центру сучасної України. Столиця – місто Київ. До квітня 1918 головним владним органом УНР була Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським, після грудня 1918 року – Директорія. Республіка виникла 7 листопада 1917 року спочатку як автономія у складі Росії. 22 січня 1918 року, після початку війни з більшовиками, УНР проголошено незалежною державою. 22 січня 1919 року відбулося об'єднання УНР із Західно-Українською Народною Республікою. Після поразки у визвольній боротьбі територію УНР розділили між Польщею, СРСР і маріонетковою радянською республікою УРСР.] ЗУНР[3 – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) – українська держава, проголошена 19 жовтня 1918 року

після розпаду Австро-Угорщини на території сучасної Галичини, Закарпаття та Буковини. Існувала протягом 1918–1919 років. Столиця – місто Львів. У липні 1919-го окупована поляками після нетривалої українсько-польської війни.] чи проголошеної Степаном Бандерою під час Другої світової війни Української держави до уваги не беремо, вони проіснували занадто мало, а УРСР, що входила до складу Радянського Союзу, за українську державу я не вважаю). З іншого боку – Хмельницький не мав вибору. Після зради татарського війська гетьман терміново потребував нового союзника, інакше про автономію у складі Речі Посполитої можна було забути.

11 жовтня 1653 року проведений у Москві Земський собор постановив задовольнити прохання Війська Запорозького та гетьмана Хмельницького і прийняти Гетьманщину під протекторат Російської держави. Слід зазначити, що рішення було непростим для царя та бояр, оскільки об'єднання з Україною означало практично миттєвий вступ у війну з Польщею. Після Земського собору до Війська Запорозького вирушила делегація на чолі з Василем Васильовичем Бутурліним, який усно виклав козакам запропоновані царем умови. 18 січня 1654 року в Переяславі, тодішній столиці Української держави, пройшла спочатку таємна старшинська, а згодом і загальна військова рада, на якій козаки підтримали входження до складу Росії на запропонованих Росією умовах. Після ухвалення рішення вояки Хмельницького попрямували до Успенського собору, щоб присягнути на вірність цареві. Цікавий факт: Богдан Хмельницький висловив побажання, щоб Василь Бутурлін від імені царя першим присягнув перед українською старшиною. Посол відмовився, сказавши, що цар перед своїми підданими не присягає. Того дня на вірність царю присягнуло 284 особи. У результаті обговорення на Переяславській раді було сформовано документ за назвою Березневі статті, яким юридично закріплено умови об'єднання Війська Запорозького та Російського царства. Подія, котру в офіційній російській історіографії нарекли «великим возз'єднанням російського та українського народів», офіційно відбулася.

Та чи справді то було «возз'єднання»?

Російські та радянські історики (Д. І. Мишко, А. І. Ригельман та інші) акцентують на добровільності входження Української Козацької Держави до складу Російського царства, а також на тому, що «малороси отримали все, про що просили»: містам, які клопоталися про присвоєння чи збереження магдебурзького права, його було надано; духовенство одержало гарантії недоторканності наявних у них земельних володінь і закріплених за ними прав; козацький реєстр збільшили до небувалої кількості – 60 тисяч осіб; козацька старшина на чолі з гетьманом Хмельницьким залишалася незмінною тощо. І це правда. Проте ніхто чомусь не згадує, що згідно з Березневими статтями Україна входила до складу Російської держави безповоротно. У підписаному документі не було передбачено можливості його розірвання, а отже, добровільного виходу України зі складу Росії. Ніхто із російських істориків не звертає уваги на те, що місцеву українську адміністрацію було визнано органом Російської держави, а відтак приписано виконувати розпорядження царського уряду; що гетьман зберігав лише адміністративну владу, однак повністю залежав від рішень царя; що юридичне право переглядати умови об'єднання мала лише одна сторона – царська Росія, – чим вона неодноразово скористалася в недалекому майбутньому, змінюючи «Статті» винятково на свою користь.

Якщо «возз'єднання» було добровільним, то чому по всій Україні міщани та духовенство відмовлялися присягати на вірність цареві? Історики В. А. Смолій і В. С. Степанко у книзі «Українська національна революція XVII ст.» описують, що після Переяславської ради представники російського посольства (делегатії) вирушили в подорож Україною з метою прийняття присяги на вірність російському цареві. Посольство побувало в 177 містах і поселеннях західної Русі (Війська Запорозького). Відмовилося присягати російському цареві вище православне духовенство в Києві. Частину жителів Переяслава, Києва та Чорнобиля довелося примушувати присягати силою. В окремих поселеннях Брацлавського, Уманського, Полтавського та Кропивнянського полків[4 - Після повстання Богдана Хмельницького на звільнених від польської влади землях територіально-адміністративні одиниці називали полками (за зразком Запорозького козацького війська).] відбулися збройні виступи проти присяги. До сьогодні невідомо, чи присягала на вірність цареві Запорозька Січ - осередок, із якого постала держава Богдана Хмельницького.

До моменту «великого об'єднання» українці та росіяни проживали в різних державах і не вважали вагомими соціальні відмінності такого проживання; простіше кажучи, на той час ніхто не переймався, що жителі так званої західної Русі чимось відрізняються від північних сусідів. Хоча насправді єдине, що поєднувало обидва народи після розпаду Київської Русі, - це православна віра.

Помилковим є бачення мирного співіснування двох народів. Лише етнічної близькості для такої злагоди замало. Російські історики старанно оминають той факт, що найпершими Київ - «матір міст руських» - ущент поруйнували не половці чи печеніги та навіть не монголо-татари. Найпершим Київ сплюндрував російський (володимиро-суздальський) князь Андрій Боголюбський, онук великого Володимира Мономаха. 1169 року Андрій Боголюбський послав із численним військом на Київ свого сина Мстислава, який після нетривалої облоги захопив і безжально пограбував місто, спалив дотла київські храми, сотні жителів захопив у полон. Як наслідок, у 1170-х роках Київ поступово втрачає своє геополітичне значення. Наприкінці XII століття титул великого князя почали носити не лише київські, але й володимирський і рязанський князівки, у XIII столітті до них додалися князі галицький і чернігівський.

І ось 1654 року, вперше після розколу Київської Русі, вперше після тривалого періоду міжусобних воєн і монголо-татарської навали, українці та росіяни опинилися в одній країні. Усе ж таки один позитивний момент: саме після приєднання Української Козацької Держави до Російського царства українці почали вирізняти себе як окрему націю. До цього, повторюсь, більшість населення по обидва боки Дніпра вважала себе «людьми руськими», однак після Переяславської ради та масового присягання на вірність російському цареві, як її наслідку, несподівано виявилось, що люди у «Великій» і «Малій» Русі різко відрізняються. Раптом стало зрозумілим, що ці два народи надто відмінні, аби їх можна було вважати одним народом. І росіяни, й українці миттю зробили висновки. Ми - почали всіляко боротися та відстоювати власну ідентичність, намагалися віддалитися, позбутися впливу царської Росії. Вони - збагнувши, що асимілювати українців не вдасться, скерували зусилля на те, щоб від української нації не лишилося й згадки.

Чи не найгостріше питання, яке завжди стояло між українським і російським народами, – це питання мови. Сьогодні побутує хибна та безпідставна думка про те, що українська мова – начебто діалект російської, що насправді її не існує та не існувало взагалі. Однак, якщо звернутися до мовознавства та простежити історію виникнення слов'янських груп мов, можна відзначити «рівноправність» української серед інших східнослов'янських мов (разом із російською та білоруською в одній гілці).

Погляньте на таблицю нижче для порівняння української та російської з іншими слов'янськими мовами.

Таблиця 1

Подібності та відмінності в написанні окремих слів російської, української, польської та інших слов'янських мов

Звісно, мова – це обов'язковий елемент культури нації, але слід також розуміти, що цей елемент не є стійким. Характеристика мови не дасть нам достовірного уявлення про спорідненість чи відмінність культур, як це роблять матеріальні знахідки, які можна відчувати на дотик. Мова – це система, яка постійно рухається, змінюється і розвивається відповідно до потреб суспільства, підлаштовуючись під конкретні умови. Втім, деякі висновки все ж можна зробити.

Дібрані у таблиці приклади відображають спорідненість української мови більшою мірою із білоруською, чеською, польською та словацькою мовами. Це можна пояснити тим, що всі перераховані мови (російська винятку не становить) – нащадки праслов'янської мови, яка функціонувала на територіїх однойменних країн за часів давніх слов'ян (1 тис. н. е.) та писемних пам'яток якої не збережено. Слов'яни – це племена, що постійно мігрували, створювали, не маючи в основі державного устрою, тимчасові союзи, а тому на означеному хронологічному зрізі про єдину мовну систему не йшлося взагалі. Втім, уже на початкових етапах формування особливостей слов'янської групи мов були подібності та відмінності у способах їхнього спілкування.

Важливим етапом становлення мовної картини східної Європи (в Україні, Росії та Білорусі) варто визнати утворення першої держави – Київської Русі. На її території функціонувала давньоруська мова – сукупність діалектів, якими розмовляли слов'янські племена після об'єднання, з котрих і розвинулась більш стандартизована наддіалектна мова. Водночас не слід забувати, що на різних територіях розвивалися різні мови, на що впливало чимало чинників: сусідні мови, суспільно-політичні процеси, війни, поділи території тощо. Слов'яни, які осіли, скажімо, у Прибалтиці чи на Балканському півострові, використовували власний діалект, який певний час зберігав спільне коріння зі стандартизованою мовою, але згодом виокремився в самостійну. Згадаємо хоча б Англію після Норманського завоювання 1066 року, коли при владі опинилася французькомовна знать. Цей період етапний для розвитку давньоанглійської мови: англійський лексикон було поповнено французькими мовними одиницями.

Спорідненість української мови з усіма слов'янськими вказує на їхнє спільне походження, однак переважання спільностей із певними мовами дає підстави стверджувати не лише про територіальну близькість, а й про подібності соціально-політичних процесів, які призвели до зближення словників.

4

Частина козацької старшини миттєво збачнула, чим загрожує «об'єднання» з Росією. 1657 року гетьманом став Іван Виговський, який 6 вересня 1658 підписав із поляками Гадяцький договір, за яким Україну повернено під протекторат Речі Посполитої. Через рік, 1659-го, проросійські заколотники скинули Виговського й царський уряд поквапився нав'язати козакам нову міждержавну угоду, що увійшла в історію за назвою Переяславські статті. Нові статті підписали 17 жовтня 1659 року в Переяславі, основними підписантами виступили молодий новообраний гетьман Юрій Хмельницький і представник царського уряду князь Олексій Трубецькой.

У Переяславських статтях регламентовано скасування Гадяцької угоди, повернення Війська Запорозького до складу Російської держави, а також суттєве звуження автономії України в складі Росії. Цього разу прохання козацької старшини та гетьмана цар зігнорував. Новий договір забороняв козакам самостійно переобиранти гетьмана без дозволу царя, вимагав затверджувати кандидатури на посаду гетьмана в московському уряді, забороняв гетьману мати дипломатичні відносини з іноземними державами, не дозволяв на власний розсуд призначати й усувати полковників (усі призначення – лише зі згоди царя), узаконював гарнізони московських військ у Переяславі, Ніжині, Брацлаві й Умані, причому на умовах утримування їх Україною. Зрозуміло, погодитись на такі умови молодий Хмельницький міг лише під тиском: під час підписання нової угоди довкола Переяслава стояло сорокатисячне російське військо. Серед козаків стався розкол: старшини правобережних полків не визнали нової угоди. Ним було відкрито період, відомий в історії України за назвою Руїна, – період виснажливої громадянської війни та боротьби за владу.

16 жовтня 1660-го Юрій Хмельницький розірвав угоду з російським царем і перейшов на бік Польщі, підписавши Слободищенський трактат, згідно з яким Україні в складі Речі Посполитої надано широку політичну автономію й економічну незалежність. 1663-го Хмельницький добровільно зрікся влади та передав гетьманську булаву прихильнику Польщі Павлу Тетері. Запорозькі козаки не визнали влади Тетері й обрали собі власного гетьмана – Івана Брюховецького. Брюховецький уклав із Російським царством нову угоду – Батуринські статті, котрі 1665-го замінили на Московські статті. Відповідно до останніх Україна втрачала статус політичної автономії та переходила в повну адміністративну та фінансову залежність від Москви. Московські статті, якими започатковано фактичне розділення країни навпіл – на Правобережну та Лівобережну, – спричинили спротив усіх верств українського суспільства. Гетьманщиною прокотилась хвиля антиросійських повстань, однак загалом ситуація лишилась незмінною: Московські статті зафіксували точку відліку процесу деформації Гетьманщини як політичного утворення. Кожному наступному гетьманові Москва нав'язувала нову союзну угоду (Коломацькі статті, Решетилівські статті, Рішительні пункти), що поставала наступним етапом градації утисків прав козацтва та простих українців.

1708-го останні сподівання на те, що українці та росіяни зможуть ужитися в одній країні, остаточно розвіялися. Після того, як обурений царськими утисками гетьман Іван Мазепа перейшов на бік шведів у Північній війні (1700–1721), офіційно виступивши проти Петра I, росіяни почали знищувати населення України. Через кілька днів після звістки про перехід Мазепа на бік шведів на гетьманську столицю Батурин напали російські солдати на чолі з командувачем московських військ в Україні князем Меншиковим, безжально вирізавши всі шість тисяч жителів: чоловіків, жінок, дітей. Запорозькі козаки, що підтримали Мазепу, також жорстоко заплатили: 1709 року російські війська під орудою полковника Яковлева дощенту зруйнували Запорозьку Січ, Петро I особисто підписав наказ страчувати на місці кожного впійманого запорожця. Мені важко знайти інше визначення для двох згаданих подій, окрім як терор.

В угоді, підписаній 1708 року Мазепою та молодим шведським королем Карлом XII, Україну визнано вільною та незалежною. Також зазначено про обов'язкове приєднання після завершення війни відвойованих у Росії, але колись належних «руському» (українському) народові територій до Князівства Українського. Мазепу проголошували довічним гетьманом звільненої України, а шведський король не мав права привласнювати собі ні титулу, ні герба Князівства Українського.

Хтозна, як би все склалося насправді, якби 27 червня 1709 року під Полтавою шведи не зазнали поразки. Полтавська битва стала вирішальною не лише в російсько-шведській війні, вона на довгі роки визначила долю й України, і всієї північної Європи. Московське царство забезпечило собі вихід до Балтійського моря, що потрібно вважати передумовою зародження Російської імперії та початком формування великодержавного шовінізму сучасних росіян. Полтавська битва – предмет надзвичайної гордості росіян. І російські історики, і пересічні росіяни відверто пишаються тим, що внаслідок територіальних воєн із Росією у XVIII столітті практично припинили своє існування дві могутні європейські країни: внаслідок поразки у Північній війні Швеція відмовилась від спроб стати «великою державою», а в результаті трьох поділів між Пруссією, Австро-Угорщиною та Росією Польща

на тривалий час зникла з карти Європи. При цьому росіяни старанно оминають той факт, що в 1780–1790 роках (через 10 років після першого поділу Польщі) поляки провели блискучу урядову й економічну реформи, досягли стабільного економічного зростання та створили – одними з перших у Європі – конституцію, що значно обмежувала права короля. Для порівняння, у Росії, що зросла на традиціях монгольського рабства, за весь час існування (з 1722-го, тобто з моменту утворення імперії, й донині) дійсне, а не номенклатурно-ілюзорне право було чинним упродовж лічених років. До 1905 року, коли після першої революції було створено Думу, в Російській імперії взагалі не було законів – лише укази імператора. У Радянському Союзі формально мали чинність і конституція, і кодекси законів, однак дотриманням прав людини там і не пахло. Про закони нинішньої Російської Федерації ми ще поговоримо...

11 серпня 1709-го Петро I змусив гетьмана Скоропадського підписати Решетилівські статті, що означали практично знищення гетьманської автономії. Під час правління Кирила Розумовського відбулось остаточне поглинання Гетьманщини імперією: 1754 року знято митний кордон, 1764-го ліквідовано посаду гетьмана, а замість Гетьманщини засновано Малоросійську губернію. У другій половині XVIII століття Гетьманщина стала історією.

1775 року російські війська на чолі з генералом Текелієм за особистим наказом Катерини II зруйнували останню Запорозьку Січ. Як наслідок – її землі долучено до Новоросійської губернії. 1781 скасовано полковий устрій України, після чого назви Україна, Військо Запорозьке, Українська держава надовго зникли з європейських карт і міжнародних договорів.

А проте українська нація не зникла. Унаслідок трьох послідовних поділів територію Речі Посполитої розшматували три держави: Австрія, Пруссія та Російська імперія. Та це аж ніяк не означало зникнення польської нації. Радше навпаки. Під російським і німецьким гнітом поляки згуртувались, як ніколи раніше відчувши потребу боронити власну ідентичність.

Те саме сталося з українцями. Самоусвідомлення викристалізувалося в боротьбі. Самоусвідомлення нації сформувалось під колосальним зовнішнім тиском: росіяни, намагаючись перетворити українців на рабів, пробудили в них небувале почуття національної гідності. Ліквідація Гетьманщини, спроби «синхронізувати» російську й українську політичні системи, намагання «злити» українців і великоросів у єдиний народ дали зворотний ефект – посилення в українців націоналістичних почуттів і зародження затижного й обопільно кривавого визвольного руху.

Після перемоги росіян під Полтавою імперський уряд ініціював широкомасштабну русифікацію України. Серед її заходів – заборона 1720-го друкувати книжки українською мовою. Русифікація України посилилася за Катерини II – після скасування гетьманства та зруйнування Запорозької Січі. У другій половині XVIII століття російська мова набула статусу

обов'язкової в діловодстві на українській території; священників змушували виголошувати проповіді церковнослов'янською мовою із російською вимовою.

У ХІХ столітті спочатку Валуєвський циркуляр 1863-го, а згодом Емський указ 1876-го взагалі вивели українську мову поза межі закону.

6

Рух у зворотному напрямі – в бік дерусифікації України – став можливим після революції 1917 року в Росії, тобто із проголошенням УНР, Української Народної Республіки.

Період дерусифікації був нетривалим. 21 грудня 1917-го більшовицькі червоногвардійські загони під проводом Володимира Антонова-Овсієнка вступили до Харкова, де за чотири дні провели «Всеукраїнський» з'їзд Рад і як рішення останнього проголосили створення Радянської Української Народної Республіки зі столицею в Харкові та, відповідно, визнання нелегітимною УНР на чолі із Центральною Радою та Михайлом Грушевським. Як бачимо, ще на початку століття Росія вдавалась до свого найулюбленішого прийому: наявність в Україні двох центрів влади – київського національного та харківського радянського – дала змогу московським більшовикам формально залишатись осторонь війни та подати її як внутрішній конфлікт.

1917-го військам УНР вдалося відбити більшовицький наступ, однак 1920-го внаслідок повторного масованого наступу більшовиків Українська Народна Республіка припинила існування. Більшу частину її території ввели до складу СРСР за назвою Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Порівняно з русифікацією царського часу радянська русифікація охопила всю територію України – адміністративну й етнічну, всі верстви українського суспільства, з урахуванням і селянства. Упродовж десяти років (1951–1961) відбулося збільшення частки українських шкіл із російською мовою навчання майже вдвічі – із 17,7 % до 30,9 %. В окремих містах на сході України частка шкіл з українською мовою навчання ледве перевищувала 1 % (наприклад, у Донецьку 1960-го частка українських шкіл становила 1,2 %, попри те, що під час перепису 38 % мешканців міста назвали себе українцями). Пам'ятки української історії та культури підлягали знищенню і забуттю на тлі плекання та популяризації російських. Ситуація досягла апогею тоді, коли в певних регіонах України (наприклад, у Криму) частку шкіл з українською мовою навчання звели до 0 %.

Найбільшій русифікації зазнали частини України, відірвані від української етнічної території та приєднані до Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, РРФСР: Північна Слобожанщина (південні частини теперішніх Білгородської, Воронезької та Курської областей Російської Федерації), частина Донеччини (частина Ростовської області РФ) і західна Кубань (Краснодарський край РФ) – разом 114 300 км² із (1926) 5 093 000 населення, зокрема 3 357 000 українців (66,0 %). Це єдина в Радянському Союзі суцільна неросійська територія, безпосередньо приєднана до РРФСР без прав автономної республіки чи автономної області. Українці, що проживали

на цій території, не мали жодних національних прав: їх було позбавлено українських шкіл, преси, книжкової продукції, а приплив українського друкованого слова з УРСР штучно обмежено.

7

Припускаю, що мій погляд на українсько-російські відносини може видатися упередженим. Мало ознайомлений з історією Російської імперії та СРСР читач може сприйняти мою розповідь за необґрунтовані закиди українського націоналіста, який намагається всіляко очорнити справедливу та миролюбну Росію. Гаразд, заперечувати не буду, я – український націоналіст, свого ставлення до російської влади не приховую та ніколи не приховував. Але давайте пригадаємо, як у XX столітті чинила Росія з іншими народами, що відмовлялися з нею «дружити».

Почнемо, наприклад, із Фінляндії.

Взаємини фінів і росіян були складними в усі часи. Фінляндія разом з Аландськими островами відійшла до Російської імперії на початку XIX століття, після перемоги Росії у російсько-шведській війні. Росіяни не знали, що з тими землями робити. Імперія не змогла «проковтнути» крихітну північну країну. Річ у тім, що вже тоді, 1809-го, Фінляндія мала конституцію та представницький законодавчий орган – парламент. 1809-го російська конституція знаходилася на такій самій стадії розвитку, як нанотехнології в сучасній Російській Федерації, тож росіянам було дуже непросто пояснити пересічним фінам, із якого дива їм потрібно відступити у власному розвитку на півстоліття назад і бити чолом об підлогу перед закутаним у хутра й обвішаним орденами монархом-уседержителем.

Після Першої світової війни Фінляндія проголосила незалежність, через що проблем у відносинах із Росією аж ніяк не поменшало.

У книзі «Її ім'я було Тат'яна» колишній радянський розвідник Віктор Суворов описує, як у червні 1939-го – за півроку до військового вторгнення до Фінляндії – обласні та районні військкомати у всіх закутках Радянського Союзу отримали наказ відшукати та призвати до лав Червоної армії всіх військовозобов'язаних фінської національності. За наказом народного комісара оборони СРСР (міністра оборони) маршала Радянського Союзу Ворошилова розпочали формування так званого фінського корпусу, тобто ядра армії ФДР – Фінської Демократичної Республіки. То нічого, що республіки такої ще не було й самі фіни про неї гадки не мали. Товариш Сталін передбачливо поклопотався, виявив братську турботу про дружній фінський народ і підготував для неіснуючої республіки маріонетковий уряд, потужні збройні сили й, основне, – сформовані за радянським принципом каральні органи. Головою уряду та міністром закордонних справ ФДР було призначено члена Центрального Комітету ВКП(б), секретаря виконкому Комінтерну[5 – Комінтерн (Комуністичний інтернаціонал) – міжнародна організація, що об'єднувала комуністичні партії різних країн у 1919–1943 роках.] товариша Отто Вільгельмовича Куусинена; на посаду міністра внутрішніх справ – Туурі Лехена, вірного лєнінця, колишнього начальника Центральної військово-

політичної школи Комуністичного інтернаціоналу, котрий у 1920-х роках займався підготовкою диверсійних груп для силового захоплення влади у європейських країнах і особисто брав участь у громадянській війні в Іспанії; міністром оборони ФДР і одночасно командиром 1-го корпусу Народної армії Фінляндії – комдива[6 – Комдив (скорочено від «командир дивізії») – персональне військове звання вищого командного складу Червоної армії з 22 вересня 1935 до 7 травня 1940 року.] Червоної армії Акселя Мойсейовича Анттілу. Цікаво, що бійців новоспеченої армії ФДР одягнули в польські шинелі, захоплені Червоною армією після вторгнення в Польщу 17 вересня 1939 року, попередньо відпоровши польські знаки розрізнення та замінивши їх на щойно вигадані знаки Народної армії Фінляндії.

Отже, задовго до того, як переговори між СРСР і Фінляндією зайшли в глухий кут, уряд та армія Фінської Демократичної Республіки були готові до «звільнення» Фінляндії. Справа залишалася за малим – приводом для вторгнення.

Офіційні радянські та сучасні російські історики стверджують, що передумовою війни між Радянською Росією та Фінляндією необхідно вважати винятково бажання Йосипа Сталіна відсунути фінський кордон якомога далі від Ленінграда (нині – Санкт-Петербург) і ніщо інше. Мовляв, товариш Сталін не вірив у фінський нейтралітет і побоювався, що в разі війни з Німеччиною (з котрою, зауважте, на той час підписано договір про дружбу та ненапад) остання використає Фінляндію як плацдарм для атаки на СРСР; про повне захоплення та радянізацію Фінляндії нібито не йшлося. У чому ж логіка створення фінської «народної» армії та аналогічного «народного» уряду у вигнанні? Та говоримо зараз не про це. Росії потрібен був привід для початку «визволення» чи то пак «відсування» кордону на захід. «Миролюбна» Росія ніколи першою не нападає. І – о диво! – щойно за наказом маршала Радянського Союзу Ворошилова закінчили формування 1-го фінського корпусу, щойно Сталін у Москві дав зрозуміти фінській делегації, що з такими настроями більше домовлятися немає про що, як Фінляндія першою напала на Росію!

Безпосереднім приводом для початку активних бойових дій став Майнільський інцидент. 26 листопада 1939 року о 15 годині 45 хвилин по радянському прикордонному посту, розташованому на Карельському перешийку неподалік села Майніла, сім разів вистрелили із великокаліберної гармати, в результаті чого загинули троє рядових і один молодший командир Червоної армії, кілька осіб дістали поранення. Радянська сторона надіслала уряду Фінляндії офіційну ноту в миролюбному та стриманому стилі із пропозицією для уникнення нових провокацій відвести фінські війська на 25 км углиб від кордону. Фіни швидко провели незалежне розслідування та встановили, що обстріл прикордонного поста було проведено з радянської території (нічого не нагадує?... якщо ні, то запам'ятайте цей епізод і, будь ласка, пригадайте його, коли розпочнете читання 6-го розділу, де йтиметься про початок українсько-російської війни 2014 року). Росіяни, організувавши провокацію, прорахувалися, оскільки ще 26 жовтня – рівно за місяць до обстрілу – фінський генерал Неннонен наказав відтягнути всю артилерію за лінію укріплень, яка незабаром одержить назву «лінії Маннергейма», звідки жодна гармата не могла дострелити до радянсько-фінського кордону. Уряд Фінляндії надіслав уряду Радянської Росії офіційну відповідь із результатами розслідування, в якій зазначив, що фінські прикордонники були свідками обстрілу, що напрям обстрілу, очевидно, – з території СРСР, що на

фінському кордоні перебувають лише війська, без жодної гармати, а також підкреслив готовність фінської сторони провести спільне розслідування та розпочати переговори про спільне відведення військ від кордону. Нота у відповідь мала типово радянський, жовчно-нахрапистий тон: «...заперечення з боку уряду Фінляндії факту обурливого артилерійського обстрілу фінськими військами радянських військ, який призвів до людських жертв, не може бути пояснено нічим іншим, окрім бажання ввести в оману суспільну думку та познущатися із жертв обстрілу». Увечері 29 листопада фінського посла в Москві Аарно Юр'є-Коскінена викликали до Народного комісаріату іноземних справ і вручили нову ноту. У ній йшлося про те, що, зважаючи на обставини, які склались і провина за які повністю лежить на уряді Фінляндії, СРСР відкликає всіх своїх представників із Фінляндії та розриває договір про взаємний ненапад. Того ж дня радянські війська атакували фінських прикордонників у Петсамо. Через день голова фінського «уряду у вигнанні» член ЦК ВКП (б), секретар Виконкому Комінтерну Отто Куусинен офіційно попросив допомоги в уряді УРСР, а 2 грудня 1939-го підписав із головою Ради Народних Комісарів СРСР Молотовим[7 - В'ячеслав Молотов (1890-1986, справжнє прізвище - Скрябін) - радянський політичний діяч, один із вищих керівників Комуністичної партії з 1921 до 1957 року. Організатор і безпосередній виконавець політичних репресій у період правління Йосипа Сталіна. Перед початком Другої світової провадив переговори з нацистською Німеччиною, результатом яких стало підписання Договору про ненапад із Радянським Союзом. У таємному пакті до цього договору, який дістав назву пакту Риббентропа-Молотова, Гітлер зі Сталіним домовились про поділ Польщі між російською та німецькою імперіями.] договір про взаємодопомогу (забувши, що відтепер він не «радянський товариш», а голова уряду «незалежної» Фінської Демократичної Республіки, Отто Вільгельмович поставив підпис під договором так, як завжди, - Куусинен - кирилицею). З того моменту уряд Радянської Росії згортає всі контакти із законним урядом Фінляндії на чолі з Ристо Рюті та веде переговори лише із «народним» урядом Куусинена, не припиняючи наголошувати на тому, що війну розпочала Фінляндія. 29 березня 1940 року, вже після завершення збройного конфлікту, Молотов доповідав у Москві: «Певного тимчасового успіху імперіалісти досягнули у Фінляндії. Їм удалося наприкінці 1939 року спровокувати фінських реакціонерів на війну із СРСР...» Уявляєте? Фіни, які перед війною мали лише 26 танків (проти 2289 у 1-ї фінської бригади), чий військово-повітряний флот нараховував жалюгідних 270 літаків (проти 2446 радянських винищувачів і бомбардувальників, сконцентрованих у Карелії), які знали, що допомоги від європейських країн очікувати не варто, і які змогли виставити проти півмільйонної Червоної армії трохи більше ніж 265 тисяч солдатів, додумалися першими напасти на Росію! Пригадую, наскільки я дивувався 2008 року, чуючи сповнені неприхованого гніву промови дикторів на російських телеканалах про те, що Грузія цинічно та підступно напала на російський миротворчий контингент у Абхазії та Південній Осетії та тепер загрожує самій Росії. Через це Грузію потрібно - цитую - «примусити до миру». Я ніяк не міг утямити, кому в тримільйонній Грузії, чия територія не перевищує сукупної площі трьох українських областей, могло заманутися атакувати Росію? Що це за божевільний стратег із армією в кількадесят тисяч вояків, озброєних застарілою радянською технікою, додумався загрозувати Росії? 2014-го, фіксуючи аналогічні заяви про те, що розвалена за час правління Януковича українська армія планує наступальну операцію на півдні Росії, я вже не дивувався...

14 грудня 1939 року за початок війни проти Фінляндії Радянський Союз офіційно вивели з Ліги Націй, але це вже не мало ніякого значення. Війна тривала.

На диво, фіни вистояли, втративши лише 11 % території, однак примусивши СРСР заплатити головами п'ятьох росіян за кожного вбитого фінського солдата (офіційні дані щодо кількості загиблих бійців із обох сторін: 25 904 фінські солдати та 126 875 червоноармійців). «Визволення» багатостраждального фінського народу зазнало краху, обернувшись трагедією для десятків тисяч російських сімей. Щоби приховати катастрофічні прорахунки у плануванні наступальних операцій і недоліки в постачанні армії, російській пропаганді довелося вигадувати черговий міф про нібито неймовірну міць і неприступність укріпленої «лінії Маннергейма», хоча насправді створені за наказом Еміля Маннергейма оборонні смуги налічували не більш ніж 130 діючих вогневих споруд, 70 із яких залишилися ще від Першої світової війни та нічим особливим не вирізнялись.

Утім, це вже інша історія.

8

У червні 1940 року, невдовзі після підписання мирного договору з Фінляндією, «наймиролюбніша» нація у світі таємно сформувала Південний фронт. На кордоні з Румунією СРСР розгорнув три армії (5, 9 та 12-ту) в складі 13 корпусів, 40 дивізій, 14 бригад, 96 артилерійських полків, 45 винищувальних і бомбардувальних авіаційних полків. Загалом – 460 тисяч бійців, 12 тисяч гармат і мінометів, 3112 танків, 2168 бойових літаків. Командувач фронту – генерал армії Георгій Костянтинівич Жуков. Для чого? І чому таємно? Бо готувалося чергове «звільнення». Радянські війська отримали від Жукова наказ розгромити армію Румунії, якщо вона здумає опиратися «визволенню».

26 червня, після розташування військ, голова Ради Народних Комісарів СРСР товариш Молотов зажадав від Румунії повернути Бессарабію та Північну Буковину, бо ці території до Першої світової війни, мовляв, належали Російській імперії, а тому їх має бути введено до складу СРСР як Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку. (До слова: перед тим як надсилати ультимативну ноту королівському уряду Румунії, радянський уряд кілька разів занепокоєно відзначав про почастищення з румунського боку обстрілів радянської території, прикордонників і цивільних осіб; усього Народний комісаріат іноземних справ «нарахував» 25 таких обстрілів. Зайве розказувати, що Румунія, яка на той час панічно боялась нападу СРСР, ніяких обстрілів не здійснювала.) То нічого, що молдавська культура, менталітет, мова та звичаї ближчі до румунської, а з російською взагалі не мають нічого спільного. То нічого, що Північна Буковина насправді до складу Російської імперії не входила.

Знаючи про півмільйона бійців і три тисячі танків, зосереджених біля кордону та готових рвонути в наступ, король Румунії Кароль II погодився на радянський ультиматум і віддав наказ відвести війська з означених

територій. Радянські війська зайняли передані території протягом 6 днів. Миттєво на них ініціювали проведення колективізації та насильницького усунення небажаних новій владі елементів. Одним словом – терор.

9

1956-го Росія виявила палку любов до народу Угорщини.

23 жовтня 1956 року о третій годині дня в Будапешті розпочалась демонстрація незадоволених прорадянським режимом і особливо – засиллям каральних органів. На центральній площі столиці зібралось 200 тисяч людей, переважно інтелігенція та студенти. Демонстрація пройшла мирно, якщо не зважати на повалення пам'ятника Сталіну, однак о 20:00 перший секретар панівної прокомуністичної УПТ, Угорської партії трудящих, виступив по радіо з різким засудженням демонстрації. У відповідь найрадикальніші демонстранти спробували взяти штурмом радіостанцію, вимагаючи оголосити в ефірі їхні вимоги. Зав'язалася сутичка із підрозділами AVH, угорської служби держбезпеки, котра тривала всю ніч. З'явилися перші загиблі.

На той час територія Угорщини була місцем дислокації радянського Особливого корпусу під командуванням генерал-лейтенанта П. М. Лашенка. Корпус утворювали дві гвардійські механізовані дивізії, бомбардувальна та винищувальна авіаційні дивізії, а також понтонно-мостовий полк. Мета діяльності Особливого корпусу: забезпечення комунікації та шляхів підходу радянських військ до Австрії (згідно із Паризькою мирною угодою після закінчення Другої світової в Австрії залишався обмежений контингент Червоної армії). Цікаве запитання: навіщо для «забезпечення комунікації та шляхів підходу» тримати на території Угорщини дві механізовані й – особливо – бомбардувальну дивізію (яку «комунікацію» вона забезпечувала?...), та зараз ідеться не про це. 15 травня 1955 року у Відні представниками СРСР, США, Великої Британії та Франції підписано Державний договір із Австрією, відповідно до якого Австрія отримала статус нейтральної держави, з території якої виводили всі, а також радянські, війська. Оскільки «забезпечувати комунікацію» більше не було з ким, то й Особливий корпус мав би забратися геть із Угорщини. На жаль для угорців, Микита Сергійович Хрущов, який на той час замістив Сталіна як очільника СРСР, передбачив цю ситуацію. За день до підписання угоди з Австрією – 14 травня 1955-го – між Радянським Союзом і підвладними йому країнами східної Європи було укладено Варшавський договір, яким регламентовано утворення Об'єднаних збройних сил країн-учасників на чолі з маршалом Радянського Союзу Коневим. [8 – Іван Степанович Конев (1897–1973) – радянський полководець, маршал Радянського Союзу (1944), двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945).] До 14 травня 1955 року радянські дивізії перебували в Угорщині, прикриваючись Паризькою мирною угодою. Від 15 травня 1955 року ті ж дивізії перебували в Угорщині на підставі Варшавського договору для того, щоб захищати Угорщину від «ворогів».

О 23:00 23 жовтня 1956-го начальник штабу Збройних сил СРСР маршал Соколовський віддав наказ командирі Особливого корпусу виступити на Будапешт для допомоги угорським військам «в востановленні порядку и создания условий для мирного созидательного труда». 290 танків, 120 БТРів і 6000 бійців Особливого корпусу прибули до столиці Угорщини, де о 6-й

ранку, вступивши в бої із повстанцями, розпочали «створювати умови для мирної творчої праці».

Того ж дня Угорська партія трудящих повернула на пост прем'єр-міністра Імре Надя. Надя вже призначали на пост прем'єра в 1953–1955 роках, але репресували через його надміру реформаторські погляди. Таким призначенням угорські комуністи сподівались задобрити повстанців і нормалізувати ситуацію.

Спочатку це подіяло.

29 жовтня Імре Надь розпустив таємну поліцію AVH. Радянські війська почали залишати столицю. 30 жовтня уряд Імре Надя ухвалив рішення про відновлення в Угорщині багатопартійної системи та створення коаліційного уряду. Як наслідок – оголошено про підготовку до виборів та про зречення комуністичною УПТ монополії на владу. 1 листопада Імре Надь проголосив вихід Угорщини з Варшавського договору. Уряд країни вручив відповідну ноту посольству СРСР. Водночас із цим Угорщина звернулась до ООН із проханням допомогти захистити суверенітет. ООН радо відгукнулося. ООН завжди радо відгукується в таких ситуаціях. Здавалося, що революція перемогла, однак...

За день до того, як Імре Надь декларував про розірвання Варшавського договору, Хрущов передумав. Несподівано збагнувши, чим обертається повстання в Угорщині, Микита Сергійович на засіданні Президії ЦК КПРС заявив: «Слід переглянути оцінку, війська з Угорщини та Будапешта не виводити та виявити ініціативу в наведенні порядку». Президія ЦК КПРС постановила сформулювати оновлений «революційний робітничо-селянський угорський уряд» на чолі з першим секретарем УПТ Яношем Каддаром і провести військову операцію з метою повалення уряду Імре Надя. Операцією за назвою «Вихор» командував особисто маршал Радянського Союзу Георгій Жуков.

3 листопада на аеродром Тьокьоль запрошено міністра оборони Угорщини генерал-лейтенанта Пала Малетера для вирішення питання виведення військ Радянської армії. Після перемовин міністр оборони зателефонував підлеглим у міністерстві та дав указівку не відкривати вогонь по радянських військах, що пересуватимуться визначеними коридорами, з огляду на впевненість, що Радянська армія виходитиме з Угорщини. Одразу після озвучення наказу до зали, в якій відбувалися переговори, увійшов Герой Радянського Союзу, голова КДБ генерал армії Серов власною персоною. Не сам. Із групою захоплення за спиною. Запрошеного на переговори генерал-лейтенанта Малетера заарештовано.

Уранці 4 листопада війська Особливого корпусу, підсилені двома механізованими, однією стрілецькою й однією повітрянодесантною дивізіями, атакували Будапешт. У наказі головнокомандувача Об'єднаних збройних сил маршала Конєва, виголошеному перед усіма військовими частинами, які відправляли в бій, висловлено впевненість у тому, що «робітничий клас і трудові селяни Угорської Народної Республіки підтримають нас у цій справедливій боротьбі», а також підкреслено, що «завдання радянських військ полягає у тому, щоб надати братню допомогу угорському народові в захисті його соціалістичних завоювань, у розгромі контрреволюції та ліквідації загрози відновлення фашизму» (знову ж таки: нічого не нагадує?...). Після чотирьох днів кривавих боїв угорське повстання було придушено.

12 грудня 1956 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, в якій засудила порушення Уставу ООН урядом СРСР і закликала радянський уряд вжити негайних заходів для виведення з Угорщини його збройних сил і забезпечення відновлення політичної незалежності Угорщини. За резолюцію проголосували 55 країн, проти – 8, утримались 13.

Радянська Росія на це не зважала.

Імре Надь, голова законного уряду Угорщини, переховувався у посольстві Югославії. Після тривалих перемовин радянське керівництво надало Надю гарантії безпеки, тобто дозволило залишити країну та виїхати до Югославії. Утім, щойно голова уряду опинився за стінами посольства, його схопили. Два роки Імре Надя втримували у в'язниці в Румунії, після чого разом із генерал-лейтенантом Палом Малетером засудили та повісили. Причому повісили не так, як вішають в усіх інших країнах. Не на шибениці. А на стовпі, через вершину якого перекинута мотузку з петлею. Перевага в тому, що спина засудженого частково спирається на стовп. Під вагою тіла шия не ламається миттєво, як це відбувається на шибениці, натомість петля повільно задушує жертву.

1956-го брати та сестри моєї мами були звичайними радянськими школярами: більшість – жовтенятами, дехто – вже піонером. Через півстоліття, 2014-го, у розпал подій на Майдані Незалежності в Києві, вони телефонуватимуть із Росії, називатимуть мене нацистом, а мільйони людей, що вийшли на Майдан відстояти свої права, вважатимуть «київськими бомжами». Щоправда, тоді, далекого 1956-го, вони цього ще не знали. Вони вірили у світле майбутнє, в комунізм 1980-го та розучували бравурні пісні про мир і дружбу:

Всех, кто честен душою,

Мы зовем за собою.

Счастье народов,

Светлое завтра

В наших руках, друзья![9 – Слова з пісні «Гімн демократичної молоді», котру вперше заспівали в Празі на відкритті 1-го Всесвітнього фестивалю молоді та студентів 25 червня 1947 року. Автор слів – Л. Ошанін, музики – А. Новиков.]

10

Історій про те, як Росія «допомагала» братнім народам, без перебільшення можна нарахувати з десятків. Я зараз кажу винятково про ХХ століття.

Схожі до угорських події відбулись 1968-го в Чехословаччині та 1979-го в Афганістані. У Чехословаччині обійшлося без значних жертв (якщо не брати до уваги репресованих), оскільки Радянський Союз мав досвід Угорщини та зумів придушити лібералізацію режиму в зародку. Слід також зважати на те, що кількість військ, уведених до Чехословаччини, була колосальною: 200

тисяч солдатів і майже 5 тисяч танків країн Варшавського договору. Війська залишалися в країні до 1990 року.

В Афганістані бойові дії чотирма днями та сьомастами вбитими – як це сталося в Угорщині, не обмежили, однак причину мали аналогічну. Повномасштабне вторгнення Радянської армії ініціювали після усвідомлення Леонідом Брежневим і членами Політбюро ЦК того, що політика афганського тирана Хафізулли Аміна фактично призвела до громадянської війни, загрозливої щодо можливості повалення комуністичного режиму в Афганістані. Рада Безпеки ООН кваліфікувала дії Радянського Союзу як відкрите застосування збройних сил за межами власної території, що є кричущим порушенням Статуту, проте СРСР наклав на резолюцію вето. 14 січня 1980 року Генеральна Асамблея ООН підтвердила ухвалу Ради Безпеки: за резолюцію проголосувало 108 країн, проти – лише 14.

Рішення не мало жодного ефекту.

Ситуація повторилась 27 березня 2014 року, коли Генеральна Асамблея визначалася із позицією стосовно збройної окупації Російською Федерацією частини території України, а саме – півострова Крим. Вторгнення до України підтримали лише 11 найвідсталіших країн світу, але, як і тридцять чотири роки тому, резолюція виявилася практично безрезультатною. Організація Об'єднаних Націй укотре продемонструвала своє найслабше місце, свою ахіллесову п'яту: неспроможність зупинити конфлікт, якщо агресором є один із постійних членів Ради Безпеки з правом вето.[10 – Ще одним яскравим прикладом «негативного» впливу Росії на міжнародні відносини є Сирія. Я відвідував Сирію взимку 2010-2011 років, залишивши країну за 4 дні до початку жорстокого та надзвичайно кривавого протистояння між повстанцями й урядовими військами Башара Асада, і на власній шкурі відчував напруження та лютю, що буквально витали у повітрі. На початку лютого 2011-го в Дамаску всі тільки й говорили про політику і єгипетську революцію на Тахрирі. Усередині лютого на території Сирійської арабської республіки фактично почалася війна. Із березня 2011-го ООН неодноразово намагалася вирішити конфлікт у Сирії, зокрема шляхом введення миротворчого контингенту, однак щоразу на заваді ставала Росія. Більше того, в обхід міжнародного ембарго РФ продовжувала постачати боеприпаси та летальне озброєння для армії Асада. Я не стверджую, що введення міжнародного військового контингенту вирішило б конфлікт, але вважаю, що воно точно могло врятувати життя тисячам мирних сирійців – противників режиму Башара Асада. Станом на початок 2015-го конфлікт у Сирії триває, за найскромнішими підрахунками, його жертвами стали понад 150 тисяч людей.] Радянський Союз, як і його наступник – путінська Росія, безцеремонно ігнорував та ігнорує невигідні для себе рішення Організації, що, власне, ставить під сумнів доцільність існування ООН.

Подібний до фінського сценарій – підготовка «альтернативного» уряду, провокації, розхитування ситуації та подальше збройне протистояння – Росія застосувала 2000-го в Чечні, 2008-го в Грузії та 2014-го на сході України.

І я абсолютно переконаний, що після України це не припиниться.

Ніколи не задумувалися, чому ніхто не хоче товаришувати з Росією? Я серйозно. Протягом другої половини XX – початку XXI століття Росія поступово, але невідворотно втрачала своїх стратегічних союзників. Одна по одній від Росії відверталися країни Африки й Азії, 1990-го розсипався соціалістичний блок, слідом розвалився Радянський Союз, після чого країни Прибалтики, а за ними Молдова, Грузія й окремі середньоазійські держави провадять політику максимального політичного й економічного відсторонення від Москви. Показовим у цьому сенсі видається перелік країн, котрі разом із Росією голосували проти Резолюції Генеральної Асамблеї ООН про підтримку територіальної цілісності України: Вірменія, Білорусь, Болівія, Куба, КНДР, Нікарагуа, Судан, Сирія, Зімбабве та Венесуела. Цікаво поміркувати над тим, яким чином почуття великодержавного шовінізму в серцях більшості росіян уживається з усвідомленням того, що серед їхніх найпалкіших союзників залишилися країни на кшталт Північної Кореї, Зімбабве, Судану, Нікарагуа та лише одна слов'янська – Білорусь... Отже, чому? Чому так багато держав світу прагнуть стати союзником Сполучених Штатів Америки, чия зовнішня політика також далеко не завжди є прозорою та справедливою, а Росія здатна втримати своїх «союзників» лише шляхом збройних переворотів, підтримання маріонеткових урядів, доведеної до абсурду пропаганди та кривавого терору?

Найперша й основна причина – економічна.

Я завше повторював і не раз писав у блогах про те, що єдиний параметр, за яким Росію можна вважати великою державою, – це територіальний. Відповідно, лише внаслідок збільшення території свого проживання росіяни зможуть забезпечити зростання власної величі. Від часу заснування Російської імперії 1722-го до розпаду Радянського Союзу 1991-го територія Росії постійно зростала за рахунок загарбницьких походів: спочатку – землі Війська Запорозького, потім – Фінляндія, частина Польщі, далі – колонізація Америки, приєднання Грузії та Закавказзя, підкорення Центральної Азії, нарешті – «визвольний» похід до Європи та формування після завершення Другої світової соціалістичного блоку. На тлі останніх «звершень» сукупний валовий продукт колосальної у територіальному плані країни залишався винятково низьким. Російська імперія катастрофічно відставала в розвитку від інших по-справжньому великих держав. Територіальний гігант був економічним карликом. Група американських істориків (S. Rather, J. H. Soltow, R. Sylla) у книзі «The Evolution of the American Economy» наводить порівняльну таблицю часток у світовому промисловому виробництві найбільших країн світу станом на кінець XIX – початок XX століття.

Таблиця 2

Частки у світовому промисловому виробництві найбільших країн світу на зламі XIX-XX століть

1900 року Російська імперія, будучи третьою за величиною державою, що будь-коли існували на Землі (поступаючись лише Британській імперії та монгольській Золотій Орді), виробляла заледве 5 % від загального світового обсягу промислових товарів. Національний дохід на одиницю населення перед початком Першої світової війни становив 126,2 рубля золотом. Для порівняння, у Німеччині на той же час (у переведенні на російські гроші) – 287 рублів, в Англії – 510 рублів, у Сполучених Штатах – 720 рублів. Безперечно, таке різке відставання пов'язане не лише з особливостями менталітету чи формою державного правління у Росії, але й із об'єктивною різницею стартових позицій: в Англії початок активної індустріалізації припадає на другу половину XVIII століття, в США – на початок XIX століття, в Росії – на середину XIX століття. Індустріалізація йшла повільно, відсоток приросту національного ВВП то стрибкоподібно зростав (у найбільш урожайні роки, коли надходження від продажу хліба за кордон наповнювали російську казну), то скочувався до нуля. Попри невдалу війну з Японією, попри численні економічні прорахунки, відбулося зростання золотого запасу Російської імперії у період із 1888 до 1914 року більш ніж у чотири рази: із 381 млн рублів до 1700 млн рублів. Можна сміливо припустити, що за відсутності масштабних соціальних перетворень після завершення Першої світової війни ВВП Росії й надалі неквапом зростав би, і за півстоліття (чи трохи більше) Росія цілком імовірно наздогнала б Німеччину, Британію та США за рівнем розвитку. Мабуть, так і сталося б, якби групка більшовиків-революціонерів на чолі з Володимиром Леніним не захопила владу та не почала найбільш масштабний соціальний експеримент в історії людства – побудову комунізму в окремо взятій країні.

Що насправді зробили більшовики? Вони не просто ліквідували приватну власність, тобто передали всі засоби виробництва «народу». Вони не просто пішли проти людського ества, проти вкоріненого в людській натурі бажання жити краще та примножувати власне багатство, замінивши основоположний в економіці принцип конкуренції банальним і відверто безглуздим соцзмаганням. Найгірше полягало в тому, що більшовики розірвали зв'язок між виробником і споживачем, знівельювавши саме поняття ринку, зрубавши під корінь стовбур, на якому тримається ринкова економіка. Вони не просто замінили цей зв'язок чимось іншим, вони знищили його нанівець. Комунізм як суспільно-політична система нежиттєздатний не через те, що комуністичне суспільство неспроможне виробити достатньо матеріальних благ чи надати достатню кількість послуг для задоволення власних потреб. Комунізм не може існувати тому, що люди, які виробляють блага чи надають послуги, поняття не мають, що конкретно потрібно тим, хто споживає ці блага чи користується послугами.

За комунізму всі наявні в країні засоби виробництва належать народу. Що це означає на практиці? Я не можу, сидючи в Рівному, одночасно володіти трактором у Донецькій області, токарним станком у Дніпропетровську та паровим пресом в Одесі. Оскільки народ за комунізму об'єктивно не може управляти тим, що йому «належить», засобами виробництва, а отже, всією економікою, повинна керувати держава. Тобто хтось у державі має точно знати, що слід робити кожному міністерству, конструкторському бюро, заводу, колгоспу, врешті-решт – кожному конкретному робітникові та колгоспникові. Іншими словами – економіка в СРСР була плановою, із

п'ятирічними звітними періодами. Для формування державних планів запровадили спеціальну інституцію – Державний плановий комітет Ради Міністрів СРСР. Простіше – Держплан. На підставі зібраних Центральним статистичним управлінням (ЦСУ) даних Держплан визначав, що, коли, кому й у яких кількостях потрібно виробляти. Довгих сімдесят років – від моменту свого заснування – Радянський Союз перебував у стані перманентної економічної кризи. Порівняно із Російською імперією 1913 року в СРСР 1953 року відбулося скорочення виробництва зерна на 3,5 мільйона тонн на рік, поголів'я великої рогатої худоби – на 4,5 мільйона голів. Із 1963 року і до розвалу СРСР закуповував хліб у Канаді та США. Уявляєте? Одна із найбільших країн, що будь-коли з'являлись на глобусі, з далеко не найчисленнішим населенням, із величезними незаселеними територіями, була настільки неефективною в економічному сенсі, що не могла прогодувати сама себе. Дефіцит бюджету, колосальні витрати на утримання власної непомірної армії й урядів «дружніх» соціалістичних держав покривали лише за рахунок продажу ресурсів – переважно нафти та газу. Довгих сімдесят років керівники Радянського Союзу вперто ігнорували очевидне, переконуючи, що схема «ЦСУ – Держплан – виробництво» працює, і не забуваючи наголошувати на тому, як паскудно живеться на заході, який поганий капіталізм, за якого панує так звана «анархія виробництва».

Основоположну відмінність між двома системами можна продемонструвати на простому прикладі.

Уявіть капіталіста-підприємця, який випускає, скажімо, каструлі. На ринку паралельно з ним працює десяток подібних бізнесменів, які також випускають каструлі. Отже, наш капіталіст-каструльник робить усе мислиме й немислиме для того, щоб задовольнити споживача, для того, щоб покупець, який прийде на ринок, купив каструлю в нього, а не в конкурента. Він виготовляє якомога якісніші каструлі, розробляє кілька типів каструль різної форми, розмірів і кольору, ставить на них найменшу економічно доцільну ціну – й усе для того, щоб асортимент припав до смаку споживачеві, щоб утерти носа суперникам і перемогти в конкурентній боротьбі. Якщо наш кастрюльник так не чинитиме, каструль у нього не купуватимуть, відповідно, підприємство збанкрутує та припинить функціонування, а його місце на ринку займе хтось інший – той, хто робить кращі каструлі. Напевно, це жорстоко. І може, не зовсім справедливо. Але це працює.

У Радянському Союзі все було інакше. Ті самі десять підприємств, що випускають каструлі, отримували план виробництва від Державного планового комітету, де було зазначено, які каструлі й у якій кількості ці підприємства повинні виготовити протягом наступних п'яти років. Звідки Держплан знав, скільки саме каструль протягом наступних п'яти років знадобиться радянським громадянам? Нізвідки. Прозвучить дико, але більшість радянських планів бралася зі стелі. Подумайте самі: фізично неможливо передбачити, скільки шкарпеток порветься протягом п'яти років, скільки ручок відламається у чайників, скільки лампочок перегорить, скільки макаронів буде з'їдено.

Перший вагомий недолік планового виробництва: на основі Держплану можна контролювати винятково кількісні показники, але в жодному разі не якісні. Через це більшість випущених у Радянському Союзі товарів була жакливо неякісною. Особливо це стосувалося товарів легкої промисловості: одягу, взуття, білизни, посуду, найпростіших меблів тощо. Моя мама розповідала,

що в період її молодості нормальних жіночих чобіт просто не було. Усе якісне привозили з-за кордону. Виняткової популярності набули чобітки з... Фінляндії. Через це серед дівчат побутував жарт: добре, що не всю Фінляндію захопили, інакше не було б у чому ходити взимку. Чимало необхідних побутових товарів чи елементів одягу не випускали взагалі. Мій дід по материній лінії, Бураков Сергій Онисимович, 1940 року проходив службу в армії у Прибалтиці. Повернувшись додому після Другої світової війни, він розказував своїй дружині, моїй бабці, про те, що багато офіцерських дружин саме у Прибалтиці вперше в житті побачили жіночі нічні сорочки. Радянські жіночки не могли натішитись тими сорочками: такі блискучі, легкі, приємні на дотик. Деяким нічні сорочки сподобались настільки, що вони виходили в них до театру... вдягаючи замість суконь.

Та навіть із кількісним контролем були проблеми. Повернімося до нашого прикладу з каструлями. Як проконтролювати виконання плану з виробництва каструль? Припустимо, що за наказом Держплану протягом п'яти років необхідно випустити сто мільйонів каструль. Поспішаючи виконати план, підприємства почнуть клепати нікому не потрібні каструльки розміром із чайну чашку. Таким чином вони заощадають матеріали та працю робітників. Виникає запитання: кому такі каструлі потрібні? Хто купуватиме каструльки, в яких можна зготувати заледве одну порцію?... Якщо Держплан зажадає виробити каструлі загальним об'ємом п'ять мільярдів літрів, підприємства випускатимуть каструлі по 500 літрів кожна. Бо так вигідніше. Але як часто ви використовуєте каструлі об'ємом 500 літрів?... Держплан може обрати як звітний параметр загальну вартість вироблених каструль. У такому разі підприємства почнуть випускати каструлі зі срібним покриттям, різьбленими орнаментами та ручками з чорного дерева. Та чи багато вони їх продадуть?... За планової системи виробництва ніхто – я підкреслюю: абсолютно ніхто, ні виробник, ні бюрократ у Державному плановому комітеті – не зацікавлений у випуску якіснішої продукції. Усім байдуже, що насправді потрібно споживачу. Очевидно, що за таких умов виробники, від директора підприємства до простого працівника, робитимуть усе, щоб затратити на виробництво продукції якнайменше часу та ресурсів.

Інший значний недолік планового виробництва: Державний плановий комітет чи будь-який аналогічний орган може планувати виробництво лише тих товарів, які вже є. Неможливо спрогнозувати обсяги виробництва того, що ще не винайшли, не спроектували, не придумали. І це, як на мене, найбільша хиба радянської системи. Уявімо на секунду моторошну картинку: СРСР не розвалився 1991-го та продовжує існувати донині. Як могли б у такій країні передбачити, скільки потрібно випустити iPhone'ів за п'ять років до того, як Стив Джобс їх придумає? А рідиннокристальних дисплеїв? А мультиварок? А операційних систем «Android»? Штука в тому, що планова економіка радянського типу начисто унеможливила ймовірність появи та запуску в серійне виробництво продуктів на кшталт iPhone, мікрохвильової печі або ОС «Android». Відсутність права приватної власності, наявність жорстких, контрольованих державою планів у самому зародку викорчовує креативність, убиває бажання винаходити щось нове й ризикувати, створюючи модерний, цілковито унікальний продукт. iPhone та «Android» не могли з'явитися в Радянському Союзі; їх могли лише скопіювати. Можливо, копіюючи (а отже, відстаючи), радянські інженери зробили б «власні» iPhone та «Android» дещо кращими. Але ніколи, за жодних умов, економіка СРСР не випустила б якісно відмінну операційну систему чи революційний, раніше небачений цифровий пристрій.

Чудовим прикладом є американський пасажирський літак «Boeing 747» – перший у світі широкофюзеляжний реактивний лайнер. Ідея розроблення «747-го» виникла в середині 60-х у США в період бурхливого зростання обсягів авіаперевезень. З огляду на інтенсивне збільшення пасажиропотоку американська авіакомпанія «Pan American» поставила перед корпорацією «Boeing» завдання збудувати новий гігантський літак, удвічі більший за «Boeing 707» (найбільший пасажирський авіалайнер на той час), пообіцявши закупити аж... 25 лайнерів. Справа видавалася напрочуд ризикованою. Ніхто не знав, як ринок відреагує на появу настільки великого літака. Чи буде він затребуваним, а перевезення на ньому вигідними? Чимало авіакомпаній вважали, що літак не виправдає себе на далекомагістральних маршрутах і відзначатиметься не такою економічністю, як менші літаки. Навіть найбільш оптимістичні експерти наприкінці 1960-х оцінювали обсяг світового ринку не більше ніж у 300 машин такого типу.

«Boeing» вирішив ризикнути. Компанія взяла величезний кредит, розпочала з нуля будівництво нового заводу в штаті Вашингтон і заходилася проектувати літак нового типу. Загальна сума кредитів і коштів, кинутих на розроблення «747-го», була вищою за вартість компанії 1965 року. Ще до випробувальних польотів «Boeing» опинився на межі банкрутства. Для того, щоб відбити вкладені кошти, компанія мусила продати щонайменше 250 гігантських літаків...

Перший політ «Boeing 747» здійснив 9 лютого 1969 року. На момент створення «747-й» був найбільшим і найважчим пасажирським авіалайнером у світі, він залишався таким протягом 37 років – до появи «Airbus A380» 2005 року. Незважаючи на високу вартість, завдяки відчутній економічності масових авіаперевезень і лізинговим схемам експлуатації «Boeing 747» став одним із найбільш розповсюджених і популярних у світі широкофюзеляжних літаків. Станом на початок 2014-го у світі продано 1484 лайнери. Найновіші модифікації «747-го» продовжують випускати до цього часу. Поява «747-го» дала змогу корпорації «Boeing» вийти в лідери світового авіабудування й утримувати такі позиції протягом десятиліть років – до появи європейського концерну «Airbus».

А тепер подумайте та скажіть, чи міг літак на кшталт «Boeing 747» з'явитись в умовах радянської економіки?... Ні. Ніколи. Ситуація, коли підприємство ризикуватиме всім капіталом та основними фондами, коли через ризик під загрозою опиняється функціонування підприємства, – й усе заради виготовлення нового продукту – для Радянського Союзу – немислима. Спливло понад двадцять років після розпаду Радянського Союзу, а економіка Російської Федерації досі зберігає ознаки плановості, застійності та бюрократизму, притаманні економіці СРСР. Із Росією не дружать не тому, що Росія погана. Із Росією не дружать, бо це невигідно передусім в економічному плані.

Ще за Леніна в Радянському Союзі набув популярності лозунг: «Наздогнати та перегнати Америку!» Сімдесят років трьохсотмільйонна картата імперія намагалась на рівних протистояти Америці, не розуміючи, що властиві соціалістичній системі вади роблять безуспішними будь-які спроби переплюнути США. Марно намагатися наздогнати, лише копіюючи. Сімдесят років Радянський Союз силкувався на підстаркуватій шкапі обскакати спортивний «Ferrari».

Друга причина того, що народи, котрі побували під «протекторатом» Росії, прагнуть якнайдалі дистанціюватись від Росії, зумовлена першою. Попри кричущу неефективність промислового виробництва, ситуація в сільському господарстві склалася ще гірша. Людей за допомогою насильницьких методів зігнали в колгоспи, де вони мушили працювати не лише на себе, але й на поставки для держави. Оплата праці була низькою, у повоєнні роки іноді роботу не оплачували взагалі, а роздавали колгоспникам рештки після того, як держава вигребла із колгоспних комор стільки, скільки вважала за потрібне. Фактично, Сталін відновив у Радянському Союзі кріпацтво. От тільки кріпак у Російській імперії міг викупити себе з неволі, а радянський селянин подітися не мав куди. До 1957 року більшості з них навіть не видавали паспортів. Селяни не хотіли працювати, не бажали вирощувати більше, знаючи, що замість кращої платні отримають лише збільшення плану поставок державі.

Саме тому люди тікали від соціалізму. Всюди, де могли. Після Другої світової війни Радянський Союз нараховував не п'ятнадцять, а шістнадцять союзних республік. Шістнадцятою була Карело-Фінська Радянська Соціалістична Республіка, що межувала з Фінляндією. Кордон між КФРСР і Фінляндією проходив через непрохідну тайгу, покремсану звивистими річками, встелену численними болотами та неглибокими озерами. Охороняти такий кордон непросто. Отже, фінське населення, спізнавши «радоші та принади» соціалістичного способу господарювання, масово втікало з Радянського Союзу. 16 липня 1956 року уряд СРСР ухвалив рішення понизити статус Карело-Фінської союзної республіки до автономної області, а із назви прибрати слово «фінська». До середини 1956-го в цій області фінів майже не залишилось.

Ще один приклад: західний Берлін. Під час підписання після Другої світової війни угоди про поділ Німеччини на чотири зони окупації (радянську, американську, британську та французьку) Сталін не наполягав, щоб Берлін, який опинився на підконтрольній СРСР території східної Німеччини (Німецької Демократичної Республіки), повністю віддали йому. Сталін міг. Але не хотів. Натомість Берлін, як і решту країни, поділили між союзниками, що перемогли у війні, на чотири зони відповідальності. У радянській зоні панувала радянська справедливість, рівність, братерство, достаток і соціалізм. У західній Німеччині – експлуатація людини людиною, капіталістичне рабство. Товариш Сталін широко і трохи наївно сподівався, що після поділу Німеччини та встановлення кордону німці масово тікатимуть до НДР, тим самим демонструючи всьому світові силу та красу соціалізму. Склалося інакше. Стрімке зростання рівня життя у західній Німеччині призвело до того, що, за кілька років після завершення війни, народ масово повалив на захід. Найкращим місцем для втечі став Берлін. Спочатку втікали одиниці, згодом – десятки, потім – сотні. 1960 року, через сім років після смерті товариша Сталіна, потік біженців досягнув швидкості одна людина на хвилину. Загалом – чверть мільйона німців на рік. Для того, щоб припинити таке кричуще неподобство, щоб угамувати людей, які чомусь не розуміли

«переваг» соціалістичного життя, Радянському Союзу довелося будувати стіну довкола західного Берліна.

Ось це і є другою причиною, з якої європейські союзники один по одному поривають із Росією. Радянські політична й економічна системи не могли мирно співіснувати з демократичним світом. Радянський Союз мусив або ліквідувати за допомогою силових методів усі європейські демократії та зробити так, щоб люди у Європі жили так само погано, як і в СРСР, або – що й було вчинено – обгородити власну територію колючим дротом, замкнувши людей, не випускаючи та не показуючи обивателям, як живе цивілізований світ. Радянська Росія – перша з країн, що почали організовувати концтабори для власних громадян. Усі держави, що намагалися побудувати соціалізм за російським зразком, були змушені подібним чином відгороджуватися від світу. Граничне вираження відмінностей між капіталізмом і соціалізмом виявимо під час порівняння двох країн на Корейському півострові – Південної та Північної Кореї. Комуністична КНДР не може прогодувати сама себе і втримує до 10 % населення у трудових таборах, тоді як Південна Корея є зразком однієї з найбільш потужних економік світу, що продає власні автомобілі та цифрову техніку по всій планеті.

У російській історіографії намагаються замовчувати те, що протягом усього існування СРСР країну збурювали антирадянські повстання. В умовах тотального контролю засобів масової інформації про це мало хто знав, і лише після розвалу Союзу інформація про жорстоко придушені виступи спливла на поверхню. Події у Тбілісі 1956-го, антирадянський заколот у Краснодарі 1961-го, розстріл страйкарів електровозного заводу в Новочеркаську в червні 1962-го, антирадянські виступи в Караганді та Алма-Аті 1986-го, які також завершилися розстрілом мітингувальників, – далеко не повний перелік масових заворушень, відомості про які радянська влада старанно приховувала.

1991-го Радянський Союз припинив існування, Російська Федерація стала на капіталістичний шлях розвитку, проте від політики внутрішнього терору не відмовилась. Хоча про це ми ще поговоримо.

13

У березні 2014-го, під час силового захоплення Криму, я мав запеклу розмову через Facebook із колишньою знайомою з Москви. Вона обґрунтовувала правомірність анексії Криму тим, що 90 % росіян підтримують захоплення півострова, а страх її чи то родичів, чи то друзів у Дніпропетровську перед війною пояснювала не тим, що попід східний кордон України Путін стягнув 100 тисяч вояків і кілометрові ешелони бронетехніки, а тим, що ми, «західняки», тобто жителі заходу України, лякаємо дніпропетровців війною. Тими днями спроба аргументованої суперечки з окупантами нагадувала полювання на відьом часів середньовіччя. Якщо жінка визнавала, що вона відьма, її спалювали. Якщо жінка не зізнавалась, її катували доти, доки вона визнавала, що вона відьма, а потім спалювали. Якщо жінка навіть під тортурами не визнавала, що вона відьма, казали, що диявол примушує її обманювати, і все одно спалювали. Те саме відбувалось у нацистській

Німеччині в середині 30-х років минулого століття. Те саме відбувається тепер у Росії. В основі всього – сліпа, залізобетонна віра в догму, в щось аномальне, щось таке, чого насправді не існує: відьмацтво в Темні віки, вищість арійців порівняно з іншими націями у XX столітті, й от тепер – «бандерівці», яких ніхто не бачив, але які «тероризують» Україну, і вищість над звичайними людьми вже не німецької, а російської раси. Відтоді я більше не розмовляю з «родичами» та «друзями» в Росії.

Щоправда, «не розмовляю» не означає «уникаю розмов». Маю на мобілці три sim-карти, одна з яких російська – лишилася з минулого червня, який провів у Москві. Номер давно не використовую, до Москви не телефоную, картка просто «висить» на телефоні, оскільки третьої української мені не треба. Й ось одного ранку в червні 2014-го абсолютно несподівано на російський номер зателефонував із Москви дуже давній знайомий, із яким років вісім тому, коли ще займався програмуванням для КОМПАС-3D, [11 – КОМПАС-3D – російська система автоматизованого проектування (САПР), виготовлена компанією «АСКОН».] працював над спільними проектами (ми обмінялися номерами телефонів минулого літа, плануючи зустрітись у Москві, але так і не зателефонували один одному). Чоловік, не привітавшись, узявся на мене горлати, бідкаючись, як йому заважають жити українські націоналісти, погрожуючи, що нас усіх – цитую – «разом з американцями треба мочити». Він репетував хвилини три, зрештою – суто в російському стилі – перейшов на мати та прокляття.

Я мовчав, розуміючи, що вдаватися до логіки, намагатись переконувати доведеного до істерики опонента марно. Мовчав, із гіркотою усвідомлюючи, що Андрій Макаревич, [12 – Андрій Макаревич – відомий російський співак, лідер легендарного рок-гурту «Машина Времени».] якого зараз цькують у Москві, мав рацію: бісів із людей випустити легше, ніж загнати в них ангелів. Невдовзі звіряче верещання, мало схоже на спілкування, мені набридло, я почав думати, як завершити розмову, коли раптом співрозмовник, певно, знавіснілий від моєї мовчанки, випалив:

– Знаешь что? В Сибири уже строят концлагерь для вас!

– Для нас?... – перепитав я.

– Да! Для таких, как ты! Для украинцев! Достали уже!!

Вигадки, звісно. Побрехенька з тієї самої опери, що й історії про 1800 автобусів із «бандерівцями», які в березні їхали вбивати людей до Криму, про виселення російськомовних із Криму, про скасування святкування 9 травня в Україні тощо. Та йдеться не про це. Той москвич – майже сорокарічний сім'янин, людина з вищою освітою – не просто вірив у початок будівництва концтабору. Він хотів, щоби його почали будувати.

– Давай, приезжай, там уже ждут тебя!

Я ще трохи помовчав, а тоді сказав:

– Тільки через твій труп, друже... тільки через твій труп.

І розірвав зв'язок.

Протягом 2007-2009 років я навчався в Королівському технологічному інституті в Стокгольмі, де зблизився із трьома вихідцями із колишнього СРСР: двома росіянами – Сергієм і Семеном (Семен із 14 років проживав у Франції та на час навчання у Швеції давно мав французький паспорт) і білорусом Дімою. Відкладаючи гроші зі стипендії, ми дозволяли собі раз на два-три місяці вибратися подорожувати Європою: Норвегія, Фінляндія, Естонія, Латвія, Італія, Франція тощо. Щоразу, заходячи до бюджетного хостелу, наша ватага наштовхувалась на типове запитання:

– Where are you from, guys? Звідки ви, хлопці?

У цей момент Семен, який понад сім років проживав у Євросоюзі, виступав уперед і гордо заявляв:

– We're from Russia!

Сергій і, що найдивніше, білорус Діма, приглушено мугикаючи, підтакували йому. Дімон (історія подібна до описаної Томашем Квасневським, ведучим із Polskie Radio) соромився зізнаватися, що він білорус.

Мене поведінка Семена відверто дратувала. Я розштовхував хлопців ліктями та щосили волав:

– I'm not Russian! I'm UKRAINIAN!

Ми з цього приводу багато сварилися із Семеном. Він не розумів, чому я так навісню, коли він називає мене росіянином. Остаточо збагнувши, що не зможу пояснити «натуралізованому французу», в чому проблема, вирішив діяти інакше. Тепер, заходячи до якогось хостелу, виривався вперед, ставав до росіян спиною та на запитання «Where are you from?» недбало відповідав:

– We're from Ukraine...

Ви можете не погоджуватися зі мною. Не погоджуватись із тим, що я написав у цьому розділі. Ви навіть можете так чи так підтримувати дії президента Росії Володимира Путіна та самих росіян. Я лише хочу, щоб ви затамили одне: по обидва боки Дніпра є країна, що має назву Україна. У цій країні живуть українці – небратній росіянам народ. І цей народ готовий до останнього відстоювати своє право жити вільно.

Розділ 2

Між двох світів

До кінця 1980-х років украї невдалі спроби реформувати радянську економічну систему (оголошений Горбачовим[13 – Михайло Сергійович Горбачов (нар. 1931) – радянський політичний діяч, 5-й генеральний секретар ЦК КПРС (1985–1991), перший та єдиний президент в історії СРСР. Намагався провадити ліберальні реформи всередині СРСР, які було названо Перебудовою, спробував обмежити перегони озброєнь, за що 1990-го отримав Нобелівську премію миру. Один з ініціаторів визнання радянською стороною своєї вини за масові розстріли польських офіцерів під Катинню.] курс на прискорення та перебудову), а також поступове падіння світових цін на енергоносії призвели спочатку до стагнації, а згодом – до повного краху економіки Радянського Союзу. Занепад економіки спричинив параліч політичної системи, незворотну руйнацію союзної вертикалі влади, що наприкінці 1991-го цілком логічно завершилось розвалом СРСР.

Окремі російські історики, політики та суспільні діячі (наприклад, економіст Єгор Гайдар[14 – Єгор Тимурович Гайдар (1956–2009) – російський державний і політичний діяч, перший міністр фінансів Російської Федерації, один із основних керівників та ідеологів економічних реформ у Росії на початку 90-х.]) вважають визначальним чинником колапсу радянської імперії ініційоване Сполученими Штатами Америки зниження світових цін на нафту. Ідеться про заяву пана Ахмеда Ямані,[15 – Ахмед Закі Ямані (нар. 1930) – саудівський політик, міністр нафти та мінеральних ресурсів Саудівської Аравії у 1962–1986 роках. Відіграв важливу роль у вирішенні нафтової кризи 1973 року.] міністра нафти Саудівської Аравії, озвучену 13 вересня 1985 року, про те, що Саудівська Аравія відмовляється від політики стримування видобутку нафти та починає відновлювати власну частку на світовому ринку. Протягом наступних шести місяців відбулося зростання видобутку нафти в Саудівській Аравії у 3,5 рази, що спричинило грандіозний обвал цін на світовому ринку – зменшення практично за той же період ціни за барель майже в 6 разів.

Важко сказати, наскільки Сполучені Штати причетні до зміни нафтової політики королівським урядом Саудівської Аравії та чи причетні взагалі, однак цілком очевидно, що катастрофічне падіння цін на нафту стало відчутним ударом по слабкій, орієнтованій на сировинний експорт економіці СРСР. Щоправда, цей удар не був вирішальним.

Падіння цін на нафту збіглося в часі з початком Перебудови в СРСР – апофеозом кризи довіри до комуністичної партії та радянського устрою загалом. Зародження кризи припадає на період застою у 1970-х роках, коли основний спосіб боротьби із неминучим для планової економіки дефіцитом товарів убачали в масовості та типовості виробництва, пріоритеті лише кількісних показників. Періодичні перебої у постачанні продовольства, низька якість товарів (холодильників, телевізорів, туалетного паперу тощо), іноді – повна відсутність таких, постійне зростання дистанції відставання від капіталістичних країн – ось причини недовіри до радянського виробництва, а згодом – і до соціалістичної системи загалом. Перебудова – це вигаданий Михайлом Горбачовим, останнім генсеком, а також

першим і єдиним президентом СРСР, комплекс штучних заходів, спрямованих на тотальне реформування й оновлення економічної та політичної структур Радянського Союзу. Перебудова зазнала краху через принципову неможливість за допомогою хворих методів оздоровити хвору систему. Її наслідок – незворотні процеси дезінтеграції в СРСР. Водночас саму по собі Перебудову, як і окремо взяте падіння цін на нафту, не потрібно вважати причиною розвалу країни – Союз розпався б і з Перебудовою, і без неї. Питання лише в часі та важкості наслідків. Проголошений Горбачовим курс на Перебудову слугував каталізатором, який завдяки частковій гласності, публічному визнанню проблем соціалістичного суспільства, викриттю раніше приховуваних фактів радянської історії (антирадянський заколот у Краснодарі, Новочеркаський розстріл тощо) пришвидшив процес розпаду Радянського Союзу.

Економічний колапс вилився в односторонні поступки СРСР на міжнародній арені. Михайло Горбачов і його оточення пішли на компроміс із американцями під час укладання Договору про ракети середньої та малої дальності (підписаний 8 грудня 1987 року на зустрічі Рейгана та Горбачова у Вашингтоні). Слабкість СРСР, фінансова та військова неспроможність радянської імперії надалі втримувати при владі у країнах Центральної та Східної Європи маріонеткові уряди сприяли швидкому усуненню комуністичних режимів, падінню Берлінської стіни й об'єднанню Німеччини 1989-го. Після нетривалих перемовин М. Горбачов, майже не опираючись, погодився на приєднання Німецької Демократичної Республіки до НАТО.

21 листопада 1990-го в Парижі було підписано «Хартію для нової Європи», чим ознаменовано закінчення епохи «частково обмеженого суверенітету» та фактичне завершення протистояння соціалістичної та капіталістичної систем.

Навесні 1991 року припинила функціонування Організація Варшавського договору. Протягом літа радянські війська залишили Польщу, Чехословаччину й Угорщину.

19 серпня 1991-го група радянських політиків із оточення Горбачова у відчайдушній спробі врятувати СРСР оголосила про створення Державного комітету з надзвичайного стану (рос. ГКЧП). Очолювані віце-президентом СРСР Геннадієм Янаєвим путчисти вимагали введення надзвичайного стану в країні та тимчасового передання повної влади Янаєву. Серпневий путч підтримали лише дві союзні республіки – Азербайджанська та Білоруська РСР. Решта виступила проти. Відразу після поразки путчистів колишні союзні республіки одна по одній проголосили незалежність. Верховна Рада УРСР на позачерговій сесії 24 серпня 1991-го ухвалила Акт проголошення незалежності України. 1 грудня того ж року український народ підтвердив проголошення самостійної суверенної держави Україна на загальнонаціональному референдумі.

25 грудня 1991-го на той час уже президент СРСР Михайло Сергійович Горбачов оголосив про складання повноважень президента СРСР. 26 грудня Рада Республік Верховної Ради СРСР ухвалила декларацію про припинення існування Радянського Союзу.

Після розпаду СРСР – ще не стихли радісні взаємні привітання лідерів країн із падінням «залізної завіси» та закінченням «холодної війни» – на заході миттєво залунали перші занепокоєні висловлювання про те, що робити з рештками радянської імперії. Проблем було чимало. Основні з них – дві. Перша – колосальний ядерний арсенал колишнього СРСР, який із 1992-го опинився на території чотирьох різних держав (Росії, України, Білорусі та Казахстану), у яких, зважаючи на напружену економічну ситуацію, до влади міг прийти хто завгодно. І друга – енергопостачання Європи.

Обидві ці проблеми найбільшою мірою стосувалися саме України: по-перше, українська держава після розпаду СРСР успадкувала найбільший (після Росії) арсенал міжконтинентальних балістичних ракет, ядерних крилатих ракет дальньої дії та стратегічних бомбардувальників; а по-друге, її територією пролягали газопроводи, якими із Сибіру до розвинутих країн Центральної Європи Радянський Союз прокачував природний газ. Додайте до цього такі моменти невизначеності у відносинах Росії та України, що набули актуальності відразу після краху СРСР, як суперечка щодо належності міста Севастополь і Кримського півострова, а також дискусії щодо поділу та дислокації Чорноморського флоту СРСР тощо, і ви вкотре збагнете, що, попри роздутий міф про братерство та дружбу, відносини між названими державами були далекими від братніх.

3

1990-го року Радянському Союзові належав найбільший арсенал ядерної зброї у світі: 6612 міжконтинентальних балістичних ракет, МБР (серед яких найбільше ракет Р-36М, за класифікацією НАТО – SS-18 Satan, здатних доправляти 20-мегатонний ядерний заряд на відстань до 16 тисяч кілометрів, [16 – До слова, ракету Р-36М «Дніпро» спроектували та повністю (і носій, і бойову частину) виробляли на території України – на «Південному машинобудівному заводі» у Дніпропетровську. Після розвалу Радянського Союзу Російська Федерація більше не може самостійно випускати такий тип носіїв.] і ракет УР-100Н, за класифікацією НАТО – SS-19 Stiletto, спроможних доправляти одночасно кілька ядерних боеголовок на відстань до 10 тисяч кілометрів), 2804 балістичні ракети, встановлені на атомних підводних човнах, а також 1167 стратегічних бомбардувальників (987 турбопропелерних «Ту-95» і 180 надзвукових ракетноносців «Ту-160» зі змінною стріловидністю крила), що загалом становило 10 583 носії з понад 40 тисячами ядерних боеголовок. Для порівняння, станом на 1990 рік увесь ядерний арсенал США, найбагатшої держави світу, становив трохи більше ніж 23 тисячі боеголовок.

Після розпаду СРСР чимала частина цього велетенського арсеналу залишалася в Україні, а саме: 130 міжконтинентальних балістичних ракет на рідкому паливі із шістьма боеголовками кожна, 46 міжконтинентальних балістичних ракет на твердому паливі із десятима боеголовками кожна, 25 стратегічних бомбардувальників «Ту-95МС», 19 надзвукових стратегічних бомбардувальників-ракетноносців «Ту-160», 1080 тактичних ядерних крилатих

ракет меншої потужності. Станом на 1992 рік це був третій за потужністю (після Росії та США) ядерний арсенал у світі, більш ніж достатньо, щоб одним ударом перетворити на радіоактивну пустелю цілий континент.

4

Ні США, ні знекровлену після безплідних спроб побудувати соціалістичний рай Росію не влаштовувала наявність в Україні настільки потужного ядерного арсеналу. Ще на початку 1992 року Київ відвідало кілька делегацій із Вашингтона та Москви, котрі заявляли, що провідні держави світу воліють бачити Україну без'ядерною, завуальовано натякаючи, що в разі відмови від сценарію добровільного роззброєння Україну очікують економічні санкції та політична ізоляція.

Щоправда, погрози були зайвими. Із 1654 року Україна не вела загарбницьких воєн і після здобуття незалежності загрожувати нікому не мала наміру. Тим паче ядерною зброєю. Принцип без'ядерності нею було проголошено ще до розвалу СРСР і здобуття незалежності, а саме – в Декларації про державний суверенітет України. В ухваленій 16 липня 1990 року Верховною Радою УРСР Декларації, зокрема, йшлося про зобов'язання України «не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї».

На початку 1992-го Україна добровільно передала всі тактичні (фронтові, ближньої дії) ядерні заряди російським військовим заводам, для знищення. Невдовзі – 7 травня 1992-го – тодішній президент України Леонід Кравчук [17 – Леонід Макарович Кравчук (нар. 1934) – радянський партійний і політичний діяч, перший президент України після здобуття країною незалежності 1991 року.] в офіційному зверненні до Сполучених Штатів Америки задекларував наміри українського керівництва остаточно позбутися стратегічних (наступальних, дальньої дії) зарядів: «Україна забезпечить знищення всієї ядерної зброї, включаючи стратегічну наступальну зброю, розміщену на її території».

Того ж місяця – 23 травня – у Лісабоні Україна разом із Білоруссю та Казахстаном підписала доповнення до радянсько-американського договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь, так званого СНО-I, укладеного 31 липня 1991 року. Із набуттям легітимності доповнення за назвою «Лісабонський протокол» було фактично розпочато процес ядерного роззброєння України, Білорусі та Казахстану.

Логічним завершенням розгорнутого в Лісабоні переговорного процесу стало підписання тепер уже сумнозвісного Будапештського меморандуму. 5 грудня 1994 року лідери України, США, Великої Британії, Росії – Леонід Кучма, [18 – Леонід Данилович Кучма (нар. 1938) – український політик, другий президент України (1994–2005). Восени 2000 року Кучму було публічно звинувачено у зникненні опозиційного журналіста – Георгія Гонгадзе. Лідер українських соціалістів Олександр Мороз оприлюднив аудіозапис, нібито обговорення президентом, главою Адміністрації Президента Володимиром Литвином і міністром внутрішніх справ України Юрієм Кравченком викрадення та вбивства Гонгадзе. Дотепер провину Кучми у вбивстві журналіста не

доведено.] Білл Клінтон, Джон Мейджор і Борис Єльцин[19 – Борис Миколайович Єльцин (1931–2007) – російський політичний діяч, президент Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР), перший президент Російської Федерації у 1991–1999. Президентство Єльцина запам'яталось хаотичною приватизацією ранніх 1990-х, обстрілом російського парламенту в жовтні 1993-го та невдалою чеченською війною 1994-го. З іншого боку, Єльцина пов'язують із розвитком демократичних інституцій і вільних ЗМІ. 31-го грудня 1999 року Єльцин добровільно склав із себе повноваження президента і назвав своїм наступником нікому на той час невідомого Володимира Путіна.] – у столиці Угорщини підписали меморандум про гарантії безпеки у зв'язку із приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Згідно із цим меморандумом Україна зобов'язалась у встановлені строки ліквідувати або передати Росії всі ядерні заряди, а також засоби їхнього доправлення, що залишились на території країни після розпаду СРСР. У свою чергу США, Велика Британія та Російська Федерація надавали Україні гарантії безпеки, територіальної цілісності та зобов'язувались поважати її суверенітет. Деякі українські політики невдовзі після підписання заявили, що Будапештський меморандум насправді ні до чого не зобов'язує країн-гарантів, що поняття «гарантії безпеки», «повага до суверенітету» є двозначними та неконкретними і що договір не передбачає яких-небудь рішучих дій чи санкцій стосовно країни, яка надумає його порушити. Відповідно до меморандуму США, Велика Британія та РФ пообіцяли: поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від використання сили проти територіальної цілісності та політичної незалежності України, утримуватись від економічного тиску, спрямованого на обмеження суверенітету країни, а також не застосовувати ядерну зброю проти України. У разі виникнення умов, коли одна або декілька країн-підписантів меморандуму відмовляються виконувати або свідомо порушують один із пунктів угоди, сторони зобов'язались... проводити з цього приводу консультації.

Тоді, 1994-го, попри надскладну економічну ситуацію, багато українців болісно відреагували на підписання Будапештського меморандуму, оскільки сприйняли угоду як абсолютне нехтування інтересами України. Далеко не всі українські політики того часу схвалювали курс на одностороннє ядерне роззброєння країни в обмін на ефемерні обіцянки поважати суверенітет і незалежність. Леонід Кучма, один із тих, хто поставив свій підпис під угодою, 1993-го, будучи прем'єр-міністром України, рішуче висловлювався за збереження частини ядерного арсеналу у складі Збройних сил України, зокрема – 46 твердопаливних МБР (460 боеголовок), заряди яких можна зберігати протягом тривалого часу. З економічної точки зору збереження ядерної зброї в Україні не становило проблеми. Навіть упродовж перших, найтяжчих років після здобуття незалежності країна мала достатньо ресурсів і фахівців для належного обслуговування, підтримування в боездатному стані ядерних зарядів і їхніх носіїв. Без'ядерний статус держави був зумовлений винятково політичною необхідністю.

До сьогодні серед українців побутувала думка, що відмова від ядерного арсеналу – політична помилка тодішньої української влади. Після анексії Криму та вторгнення регулярних російських військ до Луганської та Донецької областей таке припущення набуло обрисів переконання. Причина проста: на початку 90-х саме Сполучені Штати найбільш активно наполягали на знищенні ядерної зброї України (воно й не дивно, зважаючи, що більшість ракет, які знаходилися на території країни, було націлено на Америку).

Якби тоді, у 1992–1994 роках, керівництву країни вдалося запевнити США та їхніх союзників, що Україна ні за яких умов не використовуватиме ядерну зброю проти Америки чи НАТО, і зберегти частину ядерного арсеналу, залишені на озброєнні балістичні ракети нині слугували б чудовим стримувальним чинником проти мілітаристської Росії. І затрати на їхнє утримання, очевидно, однозначно менші, ніж втрати від анексії Кримського півострова та витрати на відбудову інфраструктури Донбасу.

Франція і Китай, які на момент підписання меморандуму, мали статус учасників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, приєднуватись до Будапештського меморандуму відмовилися. Натомість ці країни обмежились офіційними заявами щодо підтримки незалежності та суверенітету України, оминувши необхідність консультацій чи будь-яких інших дій, якщо хто-небудь загрожуватиме цій незалежності.

Попри те, що Будапештський меморандум так і не було ратифіковано жодною із країн-учасниць, 1999 року 8 літаків «Ту-160» та 3 літаки «Ту-95МС» Україна передала Росії як оплату боргу за спожитий природний газ. Решту – 9 літаків «Ту-160» і 21 літак «Ту-95МС» – знищила. Стратегічні ракетноносці порізали на металобрухт. По одному екземпляру зазначених літаків залишили в авіаційному музеї м. Полтави. Загалом до 2000 року завершили ліквідацію всіх 176 українських міжконтинентальних балістичних ракет, а також демонтували обладнання із шахтних пускових установок.

На початку нового тисячоліття Україна офіційно втратила статус ядерної держави.

5

Забігаючи трохи наперед, поглянемо, що з того вийшло.

1. березня 2014 року президент Росії Володимир Путін звернувся до Ради Федерації по дозвіл використати Збройні сили РФ на території України «до нормалізації суспільно-політичної обстановки», мотивуючи своє прохання «екстраординарною ситуацією, що склалася в Україні, загрозою життю громадян Російської Федерації, особового складу військового контингенту Збройних сил Російської Федерації, роздислокованого відповідно до міжнародного договору на території України (Автономна Республіка Крим)». Засідання Ради Федерації, на якому розглядали питання введення військ до України, кілька українських телеканалів транслиували наживо. Воно – без перебільшення – нагадувало відьомський шабаш: градус риторики сягнув небачених навіть за Радянського Союзу висот. Один по одному російські сенатори виходили до трибуни та, розпалюючись і шаленіючи, розписували звірства «українських бандитів» і бандерівців, що вбивають росіян у Криму. Жоден із закидів, озвучених того дня з трибуни верхньої палати парламенту РФ, пізніше так і не було підтверджено: від початку подій на Майдані у листопаді 2013-го до завершення анексії Криму жоден громадянин Росії не загинув насильницькою смертю на Кримському півострові.

Приблизно за два тижні після голосування російське видання Lenta.ru відважилось опублікувати статтю зі звинуваченнями на адресу сенаторів верхньої палати парламенту РФ у порушеннях регламенту засідання, на якому Путін отримав дозвіл використовувати війська на території України. У статті йшлося про те, що під час голосування 1 березня, яке проходило у відкритому режимі, [20 - Повний запис засідання доступний на офіційному телеканалі Ради Федерації.] за те, щоб задовольнити прохання Путіна, висловилися 90 зі 166 чинних членів Ради Федерації (проти необхідних 84 голосів). До цього часу ніхто достеменно не знає, звідки взяли ці 90 голосів. Річ у тім, що на початку засідання через електронну систему голосування зареєструвалося 78 сенаторів. Інакше кажучи - позачергове засідання Ради Федерації РФ не мало кворуму, ухвалення яких-небудь рішень було неприпустимим. Утім, замість того щоб відкласти розгляд президентського звернення, Валентина Матвієнко, [21 - Валентина Іванівна Матвієнко (нар. 1949) - російський політик і дипломат, колишній заступник голови уряду РФ і губернатор Санкт-Петербурга. Із 2011-го - голова Ради Федерації Федеральних зборів Російської Федерації (верхньої палати російського парламенту). Українка за походженням - народилася у місті Шепетівка Хмельницької області, до 18 років проживала в УРСР. 2 березня 2014 року згідно з рішенням Шепетівської міської ради та громади міста Валентину Матвієнко занесено на міську дошку ганьби під № 1. За дії щодо анексії Криму Матвієнко заборонено в'їзд до Євросоюзу, також заморожено всі її активи на території ЄС.] голова Ради Федерації, поглянувши на напис «КВОРУМУ НЕМАЄ» на табло, неуважно зронила репліку: «А? Збій якийсь у машині, так?» (це добре чути на відеозаписі засідання), після чого повідомила присутнім, що частина сенаторів запізнюється, однак голоси останніх «приєднають» до голосів уже присутніх. Буквально за дві хвилини відбулася поіменна перереєстрація, в результаті якої на табло висвітилось: КВОРУМ Є, (тобто в залі зібралось 85 сенаторів), і пані Матвієнко оголосила засідання відкритим.

Далі - цікавіше. Порядок денний загалом схвалюють... 89 сенаторів. Звідки без перереєстрації взялося ще 4 голоси?... Ще через п'ять хвилин головуючі Ради Федерації висувають пропозицію голосувати відкрито. Сенатори пропозицію підтримують - 87 голосів «за», однак цифрова система інформує, що голосували всі 100 % сенаторів, тобто 89 осіб. Після годинного «обговорення», котре до болю нагадувало з'їзди ЦК КПРС періоду Союзу, де кожен промовець намагався краще за попередника вислужитися перед вождем (тоді - Сталіним, нині - Путіним), пані Матвієнко поставила на голосування президентське подання. Коли на табло з'явилося повідомлення, що 90 голосів «за», Валентина Матвієнко з гордістю заявила про одностайне ухвалення рішення.

Визначити, скільки сенаторів перебувало в залі та скільки з них проголосувало насправді, неможливо. У регламенті Ради Федерації РФ прописано (стаття 60), що для голосування на засіданні застосовують електронну систему чи бюлетені. Якщо не зазначено інше, голосування проводять за допомогою електронної системи (що й відбулося 1 березня). Під час реєстрації сенатори показують системі свої персональні картки (як передбачено у статті 44 регламенту), після чого картки тих, хто не пройшов реєстрацію, підлягають блокуванню (стаття 63). Унаслідок повторної, успішної реєстрації з'ясували, що в залі зібралось 85 сенаторів, тож проголосувати за дозвіл на введення військ до України могли лише 85, але аж ніяк не 90.

Зрештою і голосування, і власне отриманий президентом РФ дозвіл на використання збройних сил поза межами Росії потрібно вважати цілковитою формальністю, оскільки ще за три дні до позачергового засідання Ради Федерації, вночі проти четверга, 27 лютого 2014 року, невідомі зі зброєю захопили приміщення Верховної Ради та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, піднявши над будівлями прапори Росії. «Невідомі» були зодягнуті в однотипну військову форму без розпізнавальних знаків, екіпіровані сучасними бронежилетами, кевларовими касками, приладами нічного бачення й основне – озброєні автоматами Калашникова, важкими кулеметами, мінометами та гранатометами новітніх модифікацій, які не стоять і не стояли на озброєнні української армії. Того ж дня на під'їзді до Сімферополя з'явилася колона із 40 БТР. Бронетранспортери не належали до ЗСУ, а отже, могли бути тільки російськими – прибулими з військової бази Чорноморського флоту РФ у Севастополі. Жодні інші війська на той момент не дислокувалися на території Автономної Республіки Крим. У п'ятницю, 28 лютого 2014-го, ті самі «невідомі озброєні люди» захопили аеропорти Сімферополь і Бельбек (Севастополь). У той час, коли сенатори в Москві створювали видимість обговорення дозволу на введення військ в Україну, російські військові вже три дні активно діяли на її території...

Росія, яка двадцять років тому, 1994-го, так палко обіцяла «поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України», «утримуватися від застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності України», гарантувала, що «жодну її зброю ніколи не буде використано проти України», порушивши низку міжнародних договорів, наплювавши на статут ООН і фундаментальні принципи міжнародного права, цілком імовірно, переступивши через власну конституцію, ввела війська до України.

Як подумати, нічого незвичного не сталося. Згадайте Березневі статті та всі наступні міждержавні угоди, укладені між Росією й Україною. Згадайте Фінляндію, Угорщину, Чехію, Афганістан, Чечню та Грузію. Згадайте брехню, котрою Росія завуальовувала повторювані із жахливою регулярністю афери на міжнародній арені, і зрозумієте, чому, спостерігаючи злодійкувате відторгнення Криму, слухаючи сповнені ненависті до України виступи сенаторів на позачерговому засіданні Ради Федерації РФ, я почувався розлюченим, однак аж ніяк не здивованим. Росія ніколи не переобтяжувала себе виконанням міжнародних договорів, які ставали їй не вигідними.

Як писала поетеса Ліна Костенко, [22 – Ліна Василівна Костенко (нар. 1930) – українська письменниця, поетеса, лауреат Шевченківської премії (1987). У радянський час брала активну участь у дисидентському русі, яскравий представник «шістдесятників» – нової генерації радянської та української національної інтелігенції, сформованої у середині 1960-х років, тобто в період тимчасового послаблення більшовицької диктатури в Радянському Союзі. Авторка поетичних збірок «Над берегами вічної ріки» (1977), «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987), роману у віршах «Маруся Чурай» (1979), поеми «Берестечко» тощо.] «у кожній нації свої хвороби, у Росії – невиліковна».

Нині мені здаються безглуздими всі дискусії з приводу того, що Російська Федерація, відірвавши від України Автономну Республіку Крим, знехтувала зобов'язаннями, покладеними на неї Будапештським меморандумом, і цинічно

порушила основні пункти угоди. Як на мене, у березні 2014-го вже давно не було чого порушувати: де-факто Російська Федерація в односторонньому порядку денонсувала Будапештський меморандум задовго до подій у Криму та подальшого безпосереднього військового вторгнення до України, а саме – взимку 2005–2006 років, під час першої «газової війни» між «братніми» державами.

6

У третьому параграфі Будапештського меморандуму йдеться про те, що США, Велика Британія та Російська Федерація «підтверджують Україні зобов'язання... втримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином забезпечити собі переваги будь-якого роду».

Українсько-російські газові відносини офіційно перейшли у фазу відкритого протистояння на початку 2005 року, після загострення відносин між Україною та РФ унаслідок успіху Помаранчевої революції, перемоги у президентських виборах Віктора Ющенка[23 – Віктор Андрійович Ющенко (нар. 1954) – український політик, третій президент України, голова Національного банку України в 1993–2000 роках, прем'єр-міністр України в 1999–2001 роках. Діяльність Ющенка як президента України була досить суперечливою. Він розпустив ДАІ, державну автоінспекцію, скасував візовий режим для громадян ЄС і США, запровадив значну матеріальну допомогу при народженні дитини. Водночас Ющенко не зміг упоратися із розбратом у стані своїх партнерів, із якими разом переміг під час Помаранчевої революції.] та проголошення курсу на зближення з Європою. Проте видається помилковим вважати співпрацю НАК «Нафтогаз України» (та його попередників, оскільки час заснування компанії «Нафтогаз» – травень 2008 року) та російського «Газпрому» до 2005-го безпроблемною чи безконфліктною. Задовго до того, як в Україні опинилися при владі демократичні проєвропейські сили, Російська Федерація маніпулювала ціною на природний газ як потужним важелем впливу на внутрішню та здебільшого зовнішню політику України; тобто чинила економічний тиск, удаючись якраз до того, чого зобов'язалась не робити, підписуючи Будапештський меморандум.

Першу міжурядову газову угоду між Україною та Росією було підписано через кілька місяців – у лютому 1994 року. За умовами договору, що мав чинність упродовж двох десятиліть, до 2005-го, Росія щороку зобов'язувалася постачати Україні не менше ніж 50 мільярдів кубометрів газу. Ціну газу сторони домовилися визначати в додаткових контрактах, причому «Газпром» залишив за собою право щороку її переглядати. В угоді 1994 року було заборонено реекспорт російського газу з території України, але дозволено бартерні розрахунки, як-от покриття газових боргів за рахунок будівельних робіт на замовлення «Газпрому».

7

Паралельно із наростанням газового протистояння тривала «холодна війна» за Чорноморський флот.

Після розпаду Радянського Союзу ситуація із Чорноморським флотом відзначалася особливою складністю. 24 серпня 1991 року Україна згідно з Актом проголошення незалежності почала будувати суверенну незалежну державу, гарантом безпеки якої мали стати власні збройні сили. Відповідно до постанови Верховної Ради України «Про воєнізовані формування в Україні» всі воєнізовані формування, розташовані на території країни, підпорядковані Верховній Раді України. Пізніше було створено Міністерство оборони України. 6 грудня 1991 року Верховна Рада України ухвалила два законопроекти – «Про Збройні сили» та «Про оборону», офіційно проголосивши створення національних Збройних сил. Менш ніж за місяць, на початку 1992 року, росіяни зініціювали широкомасштабні дії проти України. Завдання-мінімум: не ділитися Чорноморським флотом. Завдання-максимум: утримати територію дислокації флоту – півострів Крим.

Російська пропаганда стверджує, що Чорноморський флот не залишився у складі ВМС України винятково через небажання моряків і офіцерів флоту присягати на вірність Україні. Це ще один міф із тієї опери, що й історії про нерозривну дружбу та братерство, утиски російськомовних в Україні та легіони кровожерливих націонал-фашистів, які після Революції гідності 2013–2014 років нібито тероризують населення на сході країни. 22 лютого 1992 року присягу на вірність Україні склав 880-й окремий батальйон морської піхоти – найкращий у Чорноморському флоті за результатами попереднього, 1991-го, року. Головний штаб ВМФ у Москві одразу видав директиву розформувати батальйон (до початку квітня Чорноморський флот формально перебував у підпорядкуванні штабу в Москві). Після цього бойові з'єднання флоту почали комплектувати винятково з росіян, а за місяць головнокомандувач ЧФ Ігор Касатонов[24 – Ігор Касатонов (нар. 1939) – російський воєначальник, командувач Чорноморського флоту ВМФ Росії (1991–1992), перший заступник головнокомандувача ВМФ (1992–1999), адмірал.] перейшов до більш рішучих дій, наказавши російським морським піхотинцям узяти під охорону школу прапорщиків у Севастополі, де було розміщено організаційну групу з формування ВМС України, штаб військово-повітряних сил Чорноморського флоту та штаб Кримської бази у селищі Новоозерне (тамтешній взвод охорони також розформували через складання присяги на вірність Україні).

5 квітня 1992 року президент України Леонід Кравчук підписав указ «Про перехід Чорноморського флоту в адміністративне підпорядкування Міністерству оборони України».

7 квітня 1992 року президент Російської Федерації Борис Єльцин видав указ «Про перехід під юрисдикцію Російської Федерації Чорноморського флоту».

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=23819463&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

Сергій Павлович Корольов (1907–1966) – радянський учений, конструктор, основоположник практичної космонавтики. Одна із найвизначніших фігур ХХ століття у сфері космічного ракетобудування. Українець за походженням (народився у місті Житомирі). 1938-го був репресованим за звинуваченням у шкідництві, підданий тортурам, дивом уникнув розстрілу та до 1944-го перебував у концтаборі.

2

Українська Народна Республіка (УНР) – українська держава, що існувала в 1917–1920 роках і об'єднувала землі сходу, півдня та центру сучасної України. Столиця – місто Київ. До квітня 1918 головним владним органом УНР була Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським, після грудня 1918 року – Директорія. Республіка виникла 7 листопада 1917 року спочатку як автономія у складі Росії. 22 січня 1918 року, після початку війни з більшовиками, УНР проголошено незалежною державою. 22 січня 1919 року відбулося об'єднання УНР із Західно-Українською Народною Республікою. Після поразки у визвольній боротьбі територію УНР розділили між Польщею, СРСР і маріонетковою радянською республікою УРСР.

3

Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) – українська держава, проголошена 19 жовтня 1918 року після розпаду Австро-Угорщини на території сучасної Галичини, Закарпаття та Буковини. Існувала протягом 1918–1919 років. Столиця – місто Львів. У липні 1919-го окупована поляками після нетривалої українсько-польської війни.

4

Після повстання Богдана Хмельницького на звільнених від польської влади землях територіально-адміністративні одиниці називали полками (за зразком Запорозького козацького війська).

5

Комінтерн (Комуністичний інтернаціонал) – міжнародна організація, що об'єднувала комуністичні партії різних країн у 1919–1943 роках.

6

Комдив (скорочено від «командир дивізії») – персональне військове звання вищого командного складу Червоної армії з 22 вересня 1935 до 7 травня 1940 року.

7

В'ячеслав Молотов (1890–1986, справжнє прізвище – Скрябін) – радянський політичний діяч, один із вищих керівників Комуністичної партії з 1921 до 1957 року. Організатор і безпосередній виконавець політичних репресій у період правління Йосипа Сталіна. Перед початком Другої світової провадив переговори з нацистською Німеччиною, результатом яких стало підписання Договору про ненапад із Радянським Союзом. У таємному пакті до цього договору, який дістав назву пакту Риббентропа-Молотова, Гітлер зі Сталіним домовились про поділ Польщі між російською та німецькою імперіями.

Іван Степанович Конев (1897–1973) – радянський полководець, маршал Радянського Союзу (1944), двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945).

Слова з пісні «Гімн демократичної молоді», котру вперше заспівали в Празі на відкритті 1-го Всесвітнього фестивалю молоді та студентів 25 червня 1947 року. Автор слів – Л. Ошанін, музики – А. Новиков.

Ще одним яскравим прикладом «негативного» впливу Росії на міжнародні відносини є Сирія. Я відвідував Сирію взимку 2010–2011 років, залишивши країну за 4 дні до початку жорстокого та надзвичайно кривавого протистояння між повстанцями й урядовими військами Башара Асада, і на власній шкурі відчував напруження та лютість, що буквально витали у повітрі. На початку лютого 2011-го в Дамаску всі тільки й говорили про політику і єгипетську революцію на Тахрирі. У середині лютого на території Сирійської арабської республіки фактично почалася війна. Із березня 2011-го ООН неодноразово намагалася вирішити конфлікт у Сирії, зокрема шляхом уведення миротворчого контингенту, однак щоразу на заваді ставала Росія. Більше того, в обхід міжнародного ембарго РФ продовжувала постачати боеприпаси та летальне озброєння для армії Асада. Я не стверджую, що введення міжнародного військового контингенту вирішило б конфлікт, але вважаю, що воно точно могло врятувати життя тисячам мирних сирійців – противників режиму Башара Асада. Станом на початок 2015-го конфлікт у Сирії триває, за найскромнішими підрахунками, його жертвами стали понад 150 тисяч людей.

КОМПАС-3D – російська система автоматизованого проектування (САПР), виготовлена компанією «АСКОН».

Андрій Макаревич – відомий російський співак, лідер легендарного рок-гурту «Машина Времени».

13

Михайло Сергійович Горбачов (нар. 1931) – радянський політичний діяч, 5-й генеральний секретар ЦК КПРС (1985–1991), перший та єдиний президент в історії СРСР. Намагався провадити ліберальні реформи всередині СРСР, які було названо Перебудовою, спробував обмежити перегони озброєнь, за що 1990-го отримав Нобелівську премію миру. Один з ініціаторів визнання радянською стороною своєї вини за масові розстріли польських офіцерів під Катинню.

14

Єгор Тимурович Гайдар (1956–2009) – російський державний і політичний діяч, перший міністр фінансів Російської Федерації, один із основних керівників та ідеологів економічних реформ у Росії на початку 90-х.

15

Ахмед Закі Ямані (нар. 1930) – саудівський політик, міністр нафти та мінеральних ресурсів Саудівської Аравії у 1962–1986 роках. Відіграв важливу роль у вирішенні нафтової кризи 1973 року.

16

До слова, ракету Р-36М «Дніпро» спроектували та повністю (і носій, і бойову частину) виробляли на території України – на «Південному машинобудівному заводі» у Дніпропетровську. Після розвалу Радянського Союзу Російська Федерація більше не може самостійно випускати такий тип носіїв.

17

Леонід Макарович Кравчук (нар. 1934) – радянський партійний і політичний діяч, перший президент України після здобуття країною незалежності 1991 року.

18

Леонід Данилович Кучма (нар. 1938) – український політик, другий президент України (1994–2005). Восени 2000 року Кучму було публічно звинувачено у зникненні опозиційного журналіста – Георгія Гонгадзе. Лідер українських соціалістів Олександр Мороз оприлюднив аудіозапис, нібито обговорення президентом, главою Адміністрації Президента Володимиром Литвином і міністром внутрішніх справ України Юрієм Кравченком викрадення та вбивства Гонгадзе. Дотепер провину Кучми у вбивстві журналіста не доведено.

19

Борис Миколайович Єльцин (1931–2007) – російський політичний діяч, президент Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР), перший президент Російської Федерації у 1991–1999. Президентство Єльцина запам'яталося хаотичною приватизацією ранніх 1990-х, обстрілом російського парламенту в жовтні 1993-го та невдалою чеченською війною 1994-го. З іншого боку, Єльцина пов'язують із розвитком демократичних інституцій і вільних ЗМІ. 31-го грудня 1999 року Єльцин добровільно склав із себе повноваження президента і назвав своїм наступником нікому на той час невідомого Володимира Путіна.

20

Повний запис засідання доступний на офіційному телеканалі Ради Федерації.

21

Валентина Іванівна Матвієнко (нар. 1949) – російський політик і дипломат, колишній заступник голови уряду РФ і губернатор Санкт-Петербурга. Із 2011-го – голова Ради Федерації Федеральних зборів Російської Федерації (верхньої палати російського парламенту). Українка за походженням – народилася у місті Шепетівка Хмельницької області, до 18 років проживала в

УРСР. 2 березня 2014 року згідно з рішенням Шепетівської міської ради та громади міста Валентину Матвієнко занесено на міську дошку ганьби під № 1. За дії щодо анексії Криму Матвієнко заборонено в'їзд до Євросоюзу, також заморожено всі її активи на території ЄС.

22

Ліна Василівна Костенко (нар. 1930) – українська письменниця, поетеса, лауреат Шевченківської премії (1987). У радянський час брала активну участь у дисидентському русі, яскравий представник «шістдесятників» – нової генерації радянської та української національної інтелігенції, сформованої у середині 1960-х років, тобто в період тимчасового послаблення більшовицької диктатури в Радянському Союзі. Авторка поетичних збірок «Над берегами вічної ріки» (1977), «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987), роману у віршах «Маруся Чурай» (1979), поеми «Берестечко» тощо.

23

Віктор Андрійович Ющенко (нар. 1954) – український політик, третій президент України, голова Національного банку України в 1993–2000 роках, прем'єр-міністр України в 1999–2001 роках. Діяльність Ющенка як президента України була досить суперечливою. Він розпустив ДАІ, державну автоінспекцію, скасував візовий режим для громадян ЄС і США, запровадив значну матеріальну допомогу при народженні дитини. Водночас Ющенко не зміг упоратися із розбратом у стані своїх партнерів, із якими разом переміг під час Помаранчевої революції.

24

Ігор Касатонов (нар. 1939) – російський воєначальник, командувач Чорноморського флоту ВМФ Росії (1991–1992), перший заступник головнокомандувача ВМФ (1992–1999), адмірал.